

Մ-34

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ.ԱՔԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ ԱՐՄԻՆԵ ԱՇՈՏԻ

XIX ԴԱՐԻ ԴԱՐՄԻՑ ԶՈՒՇԱԳՐԱՅԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ժ.01.07 - «Արտասահմանյան գրականություն»
մասնագիտությամբ բանասիրական գիտությունների
թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության

ՍԵՂՄԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ-2015

Ատենախոսության թեման հաստատվել է Երևանի պետական համալսարանում

Գիտական դեկավար՝ բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր ԳԱՐՆԻԿ ՍԵՐՈՔԻ ԱՍԱՏՐՅԱԼ

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր ԿԱՐԼԵՆ ՈՎՖԱՅԵԼԻ ՄԱՏԻՆՅԱԼ

բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ ԼԻԼԻՈ ՍԵՐՈՒԺԱՆԻ ՍԱՖՐԱՍՏՅԱԼ

Առաջատար կազմակերպություն՝ Հայ-ռուսական (Սլավոնական) համալսարան

Պաշտպանությունը կայանալու է 2015 թ. մարտի 27-ին՝ ժամը 12:30-ին ՀՀ ԳԱԱ Մ.Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտում գործող ԲՈՅ-ի Հայ և արտասահմանյան գրականության 003 մասնագիտական խորհրդում:

Հասցեն՝ ք. Երևան, Գրիգոր Լուսավորիչ, 15

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ Մ.Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրն առաքված է 2015թ. փետրվարի 27-ին:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար բանասիրական գիտությունների թեկնածու՝

Ս.Ա.Մարգարյան

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Ատենախոսությունը նվիրված է XIX դարի պարսից արձակի հուշագրային ժանրի ուսումնասիրությանը:

XIX դարը համաշխարհային գրականության մեջ նշանավորվեց վավերագրական ժանրերի աշխուժացումով, ինչը պայմանավորված էր այդ ժամանակի պատմական, հասարակական, քաղաքական, տնտեսական ու գիտատեխնիկական նոր իրողություններով: Արձակական այդ փոփոխությունները նպաստեցին հուշագրության զարգացմանը՝ ինչպես համաշխարհային, այնպես էլ պարսից գրականության մեջ, որտեղ այն աստիճանաբար հաստատվեց ինքնուրույն ժանրի իրավունքներով՝ շարունակելով ժանրի զարգացման պատմական որոշ հանգամանքների հետևանքով ընդհատված ավանդույթը:

Չնայած XIX դարի պարսից գրականությունն ընդհանուր զարգացումներում հետ էր մնում համաշխարհային գրականությունից, սակայն հուշագրային, հատկապես ուղեգրության ենթաժանրի իմաստով նրա առաջընթացը՝ թեև որոշ ուշացումով և պակաս զարգացումներով, տիպաբանորեն համահունչ էր գրական ընդհանուր զործոնթացին և իր տեղն էր գրավում ժամանակի գրականության ամբողջական համապատկերում:

ԹԵՄԱՅԻ ԱՐԴԻՎԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Թեմայի արդիականությունը պայմանավորված է մի քանի հանգամանքներով: Պարսից հուշագրային ժանրը մենագրական համակողմանի ուսումնասիրության ենթարկված չէ, և ներկա աշխատանքը միտված է լրացնելու այդ բացը՝ տվյալ ժամանակահատվածում ժանրի զարգացման համապատկերը ներկայացնելով: Հայտնի ռուս գրականագետ Մ. Բախտինը գրականության պատմությունը համարում էր ժանրերի պատմություն, այդ իսկ նկատառումով պարսից գրականության հուշագրային ժանրի հանգամանակից ուսումնասիրությունն արդիական է քանի որ օգնում է համակարգել XIX դարի պարսից գրականության հիմնական թեմաներն ու մոտիվները, ուրվագծել տվյալ ժամանակաշրջանի իրանական խոսքարվեստի զարգացման ընդհանուր միտումները: Ատենախոսության արդիականությունը կապված է ուղեգրությունների պակաս ուսումնասիրված լինելու իրողության հետ: առաջին անգամ առանձնահատկությունների տիպաբանական ընդհանրությունների դիտարկման միջոցով փորձ է արվում լուսաբանել հուշագրային տարբեր ենթաժանրերի տեղն ու նշանակությունը պարսից գրականության մեջ:

ԱՏԵՆԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՈՒՐԿԱՆ, ՆՊԱՏԱԿՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Թեմայի արդիականության վերը նշված հիմնախնդիրների մեկնակետից են որոշված աշխատանքի հիմնական **նպատակը** և հետևյալ **խնդրառումները**, դիտարկել պարսից ուղեգրությունների և ծանապարհորդական օրագրերի ենթաժանրերի ծագման ու զարգացման հանգամանքներն ու առանձնահատկությունները ցույց տալով դրանցում XIX դարի Պարսկաստանի կյանքում տեղի ունեցած պատմա-մշակութային և հասարակական-քաղաքական տեղաշարժերի նշանակությունը: Ուսումնասիրել ժամանակի պարսից հուշագրային երկերը որպես գրական երևույթ և բացահայտել դրանք կազմավորող ժանրաստեղծ արտահայտչամիջոցները: Հնարավորինս մանրամասն ու համակողմանի վերլուծել առանձին հեղինակների ստեղծագործությունները և այդ հիման վրա ցույց տալ ժանրի զարգացման ընդհանուր ուղիություններն ու առանձնահատկությունները:

Ներկա ուսումնասիրության կարևոր **խնդիրներից** մեկը եղել է ստեղծագործություններում առկա ժանրային որոշակի տիպաբանական ընդհանրությունների բացահայտումը, հուշագրական պատումի հյուսվածքում լեզվաճանաչ տարբեր շերտերի պարզաբանումը: Նշված նպատակային խնդիրներն ատենախոսության մեջ մանրամասնված են հետևյալ հիմնահարցերի լուսաբանումներով:

1) պարսից գրականության մեջ հուշագրային ժանրի սկզբնավորման և զարգացման պատմությունը,

- 2) տվյալ ժանրի ստեղծագործությունների ի հայտ գալու նախադրյալները,
- 3) XIX դարի հուշագրային երկերի բովանդակային ընդգրկումները,
- 4) հեղինակային որոշակի մտայնությամբ ստեղծված սաֆար-նամեների առանձնահատկությունները և դրանց ճանաչողական ու գեղարվեստական համահունչությունը բովանդակությանը,
- 5) հուշագրային ստեղծագործությունների լեզվաոճական առանձնահատկությունները և դրանց նշանակությունը ժամանակի պարսից գրական լեզվի զարգացումներում,
- 6) տվյալ ժանրի երկերը որպես հայ ժողովրդի պատմության և ազգագրության նորահայտ տեղեկատվական աղբյուր:

Հարդյուն՝ նշված հարցադրումների լուսաբանման հուշագրության, մասնավորապես ուղեգրության զարգացման, ժանրային առանձնահատկությունների, թեմատիկայի ու կառուցվածքի վերաբերյալ եզրակացությունները:

ԱՏԵՆԱԽՈՒԹՅԱՆ ԿԻՐԱՎԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջ քաշած դրույթները պայմանավորում են տվյալ ուսումնասիրության արդյունքների կիրառական նշանակությունը, որը հնարավորություն է ստեղծում XIX դ. ուղեգրությունների ժանրային յուրահատկությունների հետազոտման գիտական ուսումնասիրության, հայ ժողովրդի պատմության որոշ հարցերի պարզաբանման, և այս նյութը XIX դարի պարսից գրականության ընդհանուր պատմական դատընթացներում օգտագործելու համար:

ԹԵՄԱՅԻ ՄՇԱԿԱԾՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒԹՅՈՒՆ

Գեղարվեստափաստագրական հուշագրության արձակը և այն ներկայացնող ժանրերն ուսումնասիրելիս մեթոդաբանական հիմք են ծառայում Մ.Բախտինի, Յու.Լուտմանի, Ջ.Կարմատետերի, Լ.Փինգբուրգի, Էդ.Ջորջաշյանի, Ս.Սարիյանի, Կ.Դանիելյանի և ուրիշների աշխատությունները: Պարսից ուղեգրություններին ու ճամփորդական օրագրերին իրենց աշխատություններում համառոտ անդրադարձել են մի քանի արևելագետներ՝ Բ.Բրագինսկին¹, Դ.Կոմիսարովը², Յ.Ռիպկան³, Յ.Բերտելսը⁴, Ջ.Նեդիստուրը⁵, Յ.Շինդլերը⁶, Է.Կորիանդերը⁷ և ուրիշներ:

Ինչ վերաբերում է իրանական գրականագիտությանը, այս պատճառով հուշագրային գրականությունը դեռևս չի դարձել հատուկ, համակարգված ուսումնասիրության առարկա: Հուշագրային երկերին իրանցի որոշ հայտնի գիտնականներ անդրադարձել են զուտ պատմագիտական, իմաստասիրական, կրոնագիտական, լեզվաբանական առումներով: Ա.Թամիմդարիի «История персидской литературы» («Պարսից գրականության պատմություն») գրքում, Զ.Զեյնալարզի «هزار سال نثر پارسی» («Պարսից արձակի հազար տարին») եռահատոր և Յ.Սիրաբեդինի «صد سال داستان نویسی ایران» («Իրանի վիպագրության

հարյուր տարին»)՝ քառահատոր աշխատություններում XI դ. պարսիկ դասական Նասիր-հուսրովի «Սաֆար-նամե» և Նասր-ադ-դին շահի (XIX դ.) ճամփորդական օրագիրը դիտարկվում են սոսկ որպես պարսից արձակի նմուշներ:

Իրանցի հասարակագետ Մ.Ռ.Ղանունիարվարի «In a Persian Mirror: Images of the West in Iranian Fiction» («Իրանի հայելու մեջ՝ Արևմուտքն իրանական գեղարվեստական գրականության մեջ») աշխատության մեջ նշվում է, որ XIX դարի սաֆար-նամեներում առաջին անգամ առավելային ուշադրությունը սևեռվում է արևմտյան երկրների տնտեսական, գիտական, կրթիակական և կառավարչական համակարգի վերաբերյալ տեղեկություններին⁸:

Ամերիկացի արևելագետներ Նիքքի Ռ. Մեդդիի և Ռուդի Մաթիի «Iran and Surrounding World: Interaction in Culture and Cultural Politics» («Իրանը և շրջակա աշխարհը. մշակութային փոխազդեցությունն ու մշակութային քաղաքականությունը») աշխատության մեջ բացահայտվում է սաֆար-նամեների նշանակությունը Իրանի զարգացման և վերափոխման վերաբերյալ գաղափարների առաջադրումներում⁹:

Պարսիկ քաղաքագետ Ա.Յաիրիի «Shiizm and Constitutionalism in Iran» («Շիիզմը և սահմանադրականությունը Իրանում») աշխատության մեջ հեղինակը սահմանադրական գաղափարներն Իրան ներթափանցելու մասին խոսելիս հիշատակում է Ս. Շիրազիի «Սաֆար-նամե» նշելով, որ հեղինակը նշված գաղափարներն Իրան է բերել աշխարհի անենանշանավոր սահմանադրական պետությունից¹⁰:

Պարսիկ գրականագետ Յ. Մորապվանդի «سفر و سیر و تاریخچه سیر و سفر در ایران» («Ճանապարհորդության ու շրջագայության համառոտ պատմությունը Իրանում») աշխատության մեջ «ما ایرانگردی و جهانگردی در آیین سفرنامه ها و اسناد» («Իրանում և աշխարհով մեկ կատարված ճանապարհորդությունները սաֆար-նամեների ու փաստաթղթերի հայելու մեջ») հոդվածում ժամանակագրական կարգով, սակայն¹¹, համառոտ անդրադարձ կա գրեթե բոլոր ուղեգրություններին¹²:

Վերջին տարիներս աճում է հետաքրքրությունը XIX դարի պարսից հուշագրային գրականության նկատմամբ, որի արդյունքն են այդ ժանրին նվիրված մի քանի հոդվածներ (Ս.Կ. Խուսրուդիվանահի «Курс на политическую модернизацию в каджарском Иране» («Քաղաքական մոդերնիզացման ուղին դաշարական Իրանում»), պարսիկ լեզվաբան Դ. Յադադ Ադելի «ناصرالدینشاه» «ناصرالدینشاه و آژ هگزین» («Նասր ադ-դին շահի եզրերի ընտրանի») և այլն):

Աշխատության **գիտական նորույթը** XIX դարի պարսից հուշագրային գրականության քիչ ուսումնասիրված ստեղծագործությունների համակարգված հետազոտումը և դրանց՝ որպես հայագիտության համար տեղեկատվական նորահայտ աղբյուր, համակողմանի ուսումնասիրությունն է, որտեղ զուգակցված են պատմագրական, աղբյուրագիտական և լեզվագիտական մոտեցումները:

¹ Брагинский И. Из истории персидской и таджикской литературы. М.: Наука, 1972.
² Комиссаров Д. Очерки современной персидской прозы. М.: Изд. Восточной литературы. 1960, История персидской литературы XIX—XX веков, рук. проекта Д.Комиссаров. М.: изд. фирма «Восточная литература» РАН, 1999.
³ История персидской и таджикской литературы. Под общей ред. Ян Рипка. М.: изд. «Прогресс», 1970.
⁴ Бертельс Е. Очерк истории персидской литературы. Л.: изд. Ленинградского Восточного института, 1928.
⁵ Redhouse J. The Diary of H. M. the Shah of Persia, during his tour through Europe in A. D. 1873. A verbatim translation. London, 1874.
⁶ Houtum Schindler, A. and Baron L. de Norman. A Diary kept by His Majesty the Shah of Persia during his journey to Europe in 1878. London, 1879.
⁷ Кориандер Э. Путешествие шаха Наср-эд-Дина по Мазандерану. Собственный Его Величества дневник. СПб., 1887.
⁸ Тамимдари А. История персидской литературы. Санкт-Петербург: «Петербургское востоковедение», 2007, с. 186.

⁹ St' u' .22. ص. 2004/1383، نشر چشمه ، تهران : داستان نویسی ایران ، تهرآن : نشر چشمه ، 2005/1384، ص. 198-224.
¹⁰ St' u' . هزار سال نثر پارسی. تهران: 1384، ص. 198-224.
¹¹ St' u' ' Ghanoonparvar M. In a Persian mirror: Images of the West in Iranian Fiction., Texas, 1993, p. 7-19.
¹² St' u' Nikki R. Keddie and Rudi Matthee. Iran and surrounding world: interaction in culture and cultural politics. Washington, 2002, p. 146-161.
¹³ St' u' ' Abdul- hadi Hairi. Shiizm and constitutionalism in Iran. Belgium, 1977, p. 11-25.
¹⁴ St' u' .1997/1376، مرکز تحقیقات و مطالعات ایرانگردی و جهانگردی، تهران.
¹⁵ St' u' ' Hosroupanah M. Курс на политическую модернизацию в каджарском иране. «Востоковедение и Африканистика», 2011, №1, с. 78-85.
¹⁶ St' u' .159-171. ص. 2011، ۳/۴، نامه فرهنگستان ، ناصرالدینشاه و آژ هگزین، عادل حداد غلامطی ،

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՏԵՍԱԿԱՆ-ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՍՔԸ

Ատենախոսության հիմքում ընկած են պարսից հուշագրության ուսումնասիրության տիպաբանական, փաստագրական, պատմահամեմատական և վերլուծական-նկարագրական փոխյարացնող մոտեցումները: Տվյալ դեպքում, հուշագրությունները դիտարկվում են որպես որոշակի դարաշրջանի գրական և լեզվական իրողություն, կենցաղի ու սովորույթների ճանաչման հասարակական, սոցիալական ու նշանկության փոխհարաբերությունների ուսումնասիրման յուրօրինակ աղբյուր:

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՓՈՐՉԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի գիտական խորհրդում: Աշխատանքը քննարկվել և հրատարակելիս պաշտպանության է երաշխավորվել ԵՊՀ իրանագիտության ամբիոնի ընդլայնված նիստում: Ատենախոսության հիմնական դրույթներն արտացոլվել են հեղինակի հրատարակած գիտական հոդվածներում, ինչպես նաև հանրապետական ու միջազգային գիտաժողովներում:

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԸ

Աշխատանքը բաղկացած է ներածությունից, չորս գլուխներից՝ համապատասխան ենթագլուխներով, եզրակացություններից և օգտագործված գրականության ցանկից:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածության մեջ ներկայացված են հարցի պատմությունը, թեմայի արդիականությունն ու գիտական նորությունը, ուսումնասիրության նպատակն ու խնդիրները, աշխատանքի մեթոդաբանական հիմքը:

ՉՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՄՈՋՆԻՆ

XIX դարի երկրորդ կեսի սոցիալ-քաղաքական տեղադրությունը Իրանում Եվ Հյուսիսարևմտյան Գրկանդիստանի ջարդարանները

Առաջին գլխում նշված ժամանակաշրջանի պարսից գրականության սեղմ հիմնապատկերի համադրությամբ վերլուծվում է XIX դ. հուշագրային ժանրի երկերի առաջացման և զարգացման նախադրյալները:

XVIII դ. վերջը - XIX դ. սկիզբը ընդունված է Իրանի պատմության նոր ժամանակաշրջանի սահմանագիծ և եվրոպացիների ու իրանցիների մերձեցման, փոխադարձ ճանաչման և տնտեսական-քաղաքական կապերի աշխուժացման դարաշրջան անվանել: Եվրոպայում Արևելքի նկատմամբ հետաքրքրության աճը կապվում է ռոմանտիզմի ժամանակաշրջանի հետ: «Բայց ռոմանտիզմը ոչ մի բնագավառում թերևս այնքան խոր, այնքան համակողմանի և այնքան լայնատարած արտահայտություն չունեցավ, ինչպես գրականության մեջ... ռոմանտիզմը վերանայեց բոլոր նախորդ չափանիշները և նոր սահմանների վրա դրեց մարդկության գեղարվեստական զարգացումը»,- գրում է ակադեմիկոս Ս. Սարինյանը: Դա արտահայտվում էր ինչպես եվրոպացիների արևելագիտական ուսումնասիրությունների և արևելյան գրական հուշարձանների թարգմանությունների, այնպես էլ այս տարածաշրջանի հաճախացած ճանապարհորդությունների և Արևելքի մասին տեսական աշխատությունների (Ջ. Ռիչարդսոն, Ռ. Ջոնս) ի հայտ գալով:

Ինչ վերաբերում է գրականությանը, ապա «Անցյալ դարի (XIX դ. Ա.Մ.) վերջերից պարսից գրականությունը հանդես էր բերում նորացման միտումներ, որոնք պայմանավորված էին հասարակական նշանակալից տեղաշարժերով: Գրականության առջև ծառայած նոր խնդիրները, կյանքում նորն իմաստավորելու, նոր թեմաներ յուրացնելու պահանջը, ըստ էության, գոյության անհրաժեշտ պայման էր դարձել գրականության համար»,-գրում են հայ արևելագետները:

¹⁷ Սարինյան Ս. Հայկական ռոմանտիզմ, ՊԱ հրատ., Ե., 1966, էջ 11:
¹⁸ Տե՛ս՝ Մովսիսյան Հ., Շեխոյան Լ. Ժամանակակից պարսից գրականության պատմության ակնարկներ (1941-1978թթ.), Ե., ՊԱ հրատ., 1989, էջ 6:

իրոք, նշված ժամանակահատվածում երևան են գալիս գրական նոր երևույթներ, նոր հենց իրենց բովանդակությամբ: Հայտնի քաղաքական գործիչ, վարչապետ, գիտնական և բանաստեղծ Դայեմ-Մադամը համարձակվում է իր բանաստեղծություններում շինծու մեծարական բարեբանումների հետ մեկտեղ ասել ծանարությունը ռուս-պարսկական պատերազմներում դառն պարտությունների պատճառների մասին: Բանաստեղծ Յադմա Ջանդադին (մահ. 1859 թ.) ծաղրում է հասարակական կյանքի արատները, կառավարիչների ծրիակերությունն ու պնդեղեն «պահանջատիրությունը»: Անհատական պատական Շեյբանին (մահ. 1891 թ.) իր բանաստեղծություններում գանգատվում է պարսկական կյանքի «խառնակությունից»:

Պարսկական գրականության մեջ քննադատական մտքի սկզբնավորման խթան դարձավ հատկապես անգլիացի դիվանագետ ու գրող Ջեյմս Սորիերի (1780-1840 թթ.) արևելյան ու արևմտյան քաղաքակրթությունների համադրությամբ բովանդակային առումով միմյանց հետ կապված «Սպահանցի Հացի-Բաբայի արկածները» (1824 թ.) և «Սպահանցի Հացի-Բաբայի արկածները Անգլիայում» (1828 թ.) վեպերի թարգմանությունը: Այստեղ սուր ու անխնայ քննադատության էր ենթարկվում բոլոր մակարդակների կառավարիչների անօրենսությունները, դերվիշների ու մուլաների խաղախոսությունները, պետական պաշտոնյաների մակառակեղությունը: Կարևոր է նաև այն փաստը, որ այս վեպերն արժեքավոր նախորդինակ էին հետագայում սեփական գրականության մեջ դեռևս անճանոթ պատուհի ձևերն օգտագործելու համար:

Այսպիսով, որպես վերո նշված գործընթացների առդույնք պարսից գրականության նոր շրջանը նշանավորվեց նաև դեռևս բավականին փոքրաթիվ հուշագրային բնույթի ստեղծագործությունների ի հայտ գալով, ինչը այս ժանրի վերածնունդն սկիզբն էր: Սա իր հերթին նպաստավոր եղավ և հիմք դարձավ լուսավորական գրականության ստեղծման և գեղարվեստական արձակի տարբեր ժանրերի զարգացման համար:

Հարկ է նշել, որ նշված ժամանակի պատմական զարգացումներն առավելագույնս ազդել են հուշագրային ժանրերի ձևավորման ու հետագա զարգացման գործընթացի վրա: Այն իրողությունը, որ Պարսկաստանը XVIII դարի վերջին - XIX դարի սկզբին գտնվում էր շատ ծանր տնտեսական, քաղաքական, սոցիալական վիճակում, առաջացրել էր տարբեր ասպարեզներում սեփական որակյալ մասնագետներ ունենալու սուր պահանջարկ: Ռուսաստանի ու եվրոպական երկրների տնտեսական, քաղաքական, իրավական, մշակութային, լուսավորական ձեռքբերումներին հաղորդ ու գիտակ անձիք կրթելու համար արտասահման էին գործուղվում երիտասարդ իրանցիներ: Երանցից մի քանիսն իրենց հետ հայրենիք էին բերում արտասահմանում ճանապարհորդելու և ուսանելու տարիների վերաբերյալ ուղեգրություններ և օրագրեր: Մյուս կողմից, արևմուտքի երկրների գալթողական քաղաքականության պատճառով և արտասահմանյան երկրների հետ աշխուժացած դիվանագիտական հարաբերությունների բերումով հաճախացել էին պետական այրերի այցելություններն արտերկիր: Ո՛ր քանի որ բոլոր պետական ծառայողներն ի պաշտոնե պարտավոր էին գրավոր հաշվետվություն ներկայացնել տեսածի ու լսածի վերաբերյալ, ապա նրանց գրառումները հետագայում վերածվում էին ճանվորական օրագրերի կամ ակնարկների: Բացի այդ, ուղևորության էին մեկնում նաև դրա հնարավորությունն ունեցող անհատներ՝ իրենց հետ բերելով տեսածի, լսածի տպավորությունների օրագրեր, ակնարկներ, նոթեր ու հիշողություններ: Ինչպես գրում է Մոնիկա Ս. Ռիսգերը՝ «Ամբողջ XIX դարը Իրանի համար խոր փոփոխությունների ժամանակաշրջան էր: Այդ շրջանում սաֆար-ամենների թվի աճը պատահական չէր, քանզի դրան նպաստեց Իրանի և եվրոպայի միջև հարաբերությունների աշխուժացումը...»:

Պարսից գրականության նոր շրջանում հուշագրական ժանրի առաջին նմուշներն ի հայտ են եկել XVIII դարի վերջում - XIX դարի սկզբում: Ժամանակի առանձնահատկության բերումով ուղեգրություններն անխուսափելիորեն պիտի նորություններ մտցնեին գրավոր խոսքի թե՛ շարադրածներում, թե՛ լեզվական

¹⁹ Nikki R. Keddie and Rudi Matthee. Iran and surrounding world: interaction in culture and cultural politics. Washington, University of Washington press, 2002, 376 p., p. 147.

արտահայտչամիջոցներում:

XIX դարի սաֆար-նամեների հեղինակների հետաքրքրությունների և բերած տեղեկության ոլորտային և բովանդակային շրջանակները պայմանավորված էին արտասահմանյան ուղևորությունների գործնական նպատակներով: Հեղինակների մեծ մասն իրենց երկրներում, որպես կանոն, նշում են ճանապարհորդության որդապատճառները: Ի դեպ, հաճախ ստեղծված լինելով գործնական նպատակներով, ուղեգրությունը, ի վերջո (XIX դ. վերջ-XX դ. սկիզբ) դառնում բավականին զարգացած գրական ժանր՝ մեծ տարածում գտնելով ոչ միայն ուսումնասիրվող ժամանակի, այլև XX դ. պարսից գրականության մեջ:

XVIII դարի վերջին ստեղծված ուղեգրության հեղինակ Միրզա Աբու Թալեբ Մոհամմադ Եսֆահանին «Մասիր-ե Թալեբի յա սաֆար-նամե-ե Միրզա Աբու Թալեբ Խան» («Թալեբի ուղին կան Միրզա Աբու Թալեբ Խանի ճամփորդական օրագիրը») ստեղծագործության մեջ նշում է, որ ճանապարհորդության պատճառը Հնդկաստանի իշխանությունների հետ ունեցած խնդիրներն են: Ուղեգրությունը, իր խոսքերով, գրվել է բացառապես ուղևորության ընթացքում ստացված ծախսերը, տեղի ունեցած շատ կարևոր իրադարձությունները, պատահարներն ու զարմանալի փաստերն արձանագրելու նպատակով²⁰:

«Սաֆար-նամե-ե Ռեզա Դոլի Միրզա Նայեբ ալ-Էյալե» երկի հեղինակ՝ Ռեզա Դոլի Միրզա Նայեբ ալ-Էյալե, Ֆաթի ալի շահի բազմաթիվ թոռներից էր, ով 1856-1858 թթ. ճանապարհորդել է Եվրոպայում: Ուղևորության նպատակը եվրոպացիների ապրելակերպի ու կառավարման համակարգի, ինչպես նաև Անգլիայի հասարակական կյանքի որոշ մանրամասների ուսումնասիրությունն էր:

XIX դարում ստեղծված ճամփորդական օրագրերի ամենավաղ նմուշներից մեկը Միրզա Սալեհ Շիրազիի «Սաֆար-նամեն» է (սաֆար (պարս.) ճամփորդություն, ուղևորություն և նամե՝ գիրք, գրվածք): Շիրազին 1815-1819 թթ. թագաժառանգ արքայազն Աբբաս Միրզայի և հայտնի պետական գործիչ Լայեմ-Մադանի հանձնարարությամբ իրանցի մի խումբ ուսանողների հետ ուղևորվել է Եվրոպա որպես խմբի հոգաբարձու: Սալեհ Շիրազին ինքը ևս սովորել է անգլերեն, ֆրանսերեն, լատիներեն, ուսումնասիրել փիլիսոփայություն ու տպագրական գործ: Օրագրի ամենօրյա գրառումները մանրամասնում են նրա ճամփորդության ընթացքը, Անգլիայում ուսումնառության պայմաններն ու հանգամանքները:

Մյուս ուշագրավ ճամփորդական օրագիրը՝ «Ահվալաթ-ե սաֆար-ե Միրզա Մասուդ» («Միրզա Մասուդի ուղևորության նկարագրությունը») պատկանում է Մոսթաֆա Աֆշարի գրչին: 1829 թ. հունվարի 30-ին Պարսկաստանում Ռուսաստանի դեսպան Ա. Գրիբոլեդովի և նրա գլխավորած դիվանագիտական գրեթե ողջ աշխատակազմի սպանությունից հետո շահը հսոսրով-Միրզայի առաջնորդությամբ քաղության առաքելություն է ուղարկում Պետերբուրգ, որի կազմում էր նաև Մոսթաֆա Աֆշարը: Փաստորեն, նրա այս ուղեգրությունը դիվանագիտական որոշ նպատակով կատարված ճանապարհորդության արդյունք է, ինչը, անկասկած, իր հետքն է թողել այդ ստեղծագործության լեզվի, ոճի և բովանդակության վրա:

Նմանատիպ, «Սաֆար-նամե-ե Ֆարոխ Խան ամին Օդ-Դոուլե» («Ֆարոխ Խան ամին Օդ-Դոուլեի ուղեգրությունը») անվանումով օրագրի ստեղծման առիթ է եղել նախարար Ֆարոխ-Խանի գլխավորած դիվանագիտական առաքելությունը Եվրոպա՝ Իրանի դեմ Անգլիայի պատերազմի (1856թ.) դադարեցման նպատակով:

Ուշագրավ է, որ մի այլ պարսիկ ճանապարհորդ՝ Մոհամմադ Ալի բեն Մոհամմադ Ռեզա Միլադը, ով ավելի հայտնի է որպես Հայ Միլաի, թեև որպես ուղևորության պատճառ նշում է անցանկալի անուսումնասիրության խուսափելը, մինչդեռ իր արտասահմանյան շրջագայության բուն նպատակի մասին գրում է. «Գնացել եմ որոշ քաղաքներ տեսնելու, և երբ իմ երկիրը դառնամ, կասեմ՝ ես մի քանի եվրոպական քաղաք եմ տեսել, որոշ տեղեկություններ եմ հավաքել, և եթե երեխաները դպրոցում դրանց անվանումն ու տեսական գիտություն ունեն, ես սեփական աչքերով եմ տեսել և նրանց որոշ հարցերին ինչ-որ բաներ կարող

եմ պատասխանել»²¹:

XIX դարի ուղեգրությունների շարքում յուրահատուկ տեղ են զբաղեցնում թագավորական ընտանիքի անդամների ուղեգրություններն ու ճամփորդական օրագրերը:

Նասր-ադ-դին Ղաթարը (1848-1896 թթ.), ով Պարսկաստանի՝ Եվրոպա մեկնած առաջին մրապետն էր, 1873/1290 թ. եվրոպական մի քանի երկրներ էր այցելել՝ պայմանագրեր ու համաձայնագրեր կնքելու: Այնքերևաբար, շահը ուղղակի սիրում էր ճանապարհորդել. նա շրջագայել էր ոչ միայն եվրոպական երկրներում, այլև Պարսկաստանի մի քանի նահանգներում, որոնց մասին ևս պատմել է իր օրագրերում: Արտասահմանյան երկրներից ստացած նրա տպավորություններն ամփոփված են նրա երեք օրագրերում, որոնցից առաջին երկուսը պատկանում են իր, իսկ երրորդն՝ իրեն ուղեկցող մի քանի անձանց գրչին:

XIX դարի ճամփորդական օրագրերից ժամանակագրորեն ամենաուշ ստեղծվածը **Մոզաֆար-ադ-դին Ղաթարի** «Սաֆար-նամե-ե մոբարաթե-լե շահե-շահի» («Շահանշահի օրհնյալ ճամփորդական օրագիրը») երկն էր²²: Մոզաֆար-ադ-դին Ղաթարի գահակալության տարիները բնութագրվում են՝ մի կողմից, սոմտեսական անկման երևույթներով, մյուս կողմից՝ լուսավորչական բարեփոխումները անցկացնելու միտումներով: Իր բարենորոգչական նախագծեր ճիշտ իրագործելու նկատառումներով շահը մեկնում է պրոսասահման՝ իրեն հետաքրքրող արտերկրյա իրողություններին ծանոթանալու²³:

Ակնհայտ է, որ սաֆար-նամեի կամ սիահաթ-նամեի ժանրը (ուղեգրություն կամ ճամփորդական օրագիր), որն անդրադարձնում էր այն ամենը, ինչ տեսնում էր ճանապարհորդը, Իրանի համար կարևոր դեր խաղաց նաև XIX-XX դարերի եվրոպական գրականության ու մշակույթի նվաճումներին հաղորդակցման առումով: Արձակի զարգացման համար ոչ միայն կարևոր էր օրագրի նյութը, այլև ոճը՝ լեզվի պարզությունը, մտքի հստակությունը, դյուրընկալությունը: Ինքնին հասկանալի է, որ «...օրագիրը կազմողի խնդիրն այն էր, որ հնարավորինս շատ մաքուր հասկանալի այնպիսի բարեփոխումներ կատարելու անհրաժեշտությունը, որոնք կըշշափեին ավատատիրական կարգերից աստիճանաբար կասկածալիզմին անցնող իրանական պետության կյանքի բոլոր կողմերը: Հենց դրա համար էլ ստեղծագործության ոճը պետք է դյուրացներ հեղինակային խնդիրների ընկալումը և, դրանով իսկ, նպաստեր դրանց իրականացմանը»²⁴ - գրում է Դ. Կոմիսարովը:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀՈՒՇԱԳՐԱՅԻՆ ԺԱՆՐԵՐԻ ԱՎԱՆՈՒՅԹԸ ՊԱՐՍԻՑ ԴԱՍԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Երկրորդ գլխի առաջին ենթագլխում՝ «Հուշագրային ժանրի սկզբնավորումը դասական արձակում», խոսվում է նշված ժամանակաշրջանում հուշագրային ժանրի ի հայտ գալու և զարգացումների մասին: Նշվում է, որ հուշագրային ժանրն, ըստ ամենայնի, նորություն չէր պարսից գրականության համար: Այն դարավոր ընդունումից հետո Իրանում վերստին կազմավորվելով XIX դարում՝ զարգացում ստացավ հատկապես XX դարի առաջին կեսերին:

«Սաֆար-նամե»-ի ավանդույթն Իրանում սկզբնավորվել էր դեռևս XI դարում՝ նշանավոր բանաստեղծ և մտածող Նասիր-Խոսրովի (1004-1075 թթ.) համանուն հայտնի երկով, ինչպես նաև մեծն բանաստեղծ Խաղանի Շիրվանի (1120-1199 թթ.), Սիզարի Քուհիսթանի (1247-1320 թթ.) և այլ հեղինակների

²⁰ St' u' 2005/1383, تهران, 4 ص، ابو طالب بن مهدي اصفهاني، مسير طالبی یا سفر نامه ميرزا ابو طالب خان، تهران، 2005/1383

²¹ St' u' , 2000/1378, محمد علی بن محمد رضا میاح، سفرنامه حاج میاح به فرنگ، تهران، 2000/1378
²² مظفرالدین شاه، سفرنامه مبارکه شاهنشاهی، تهران، 1943/1321
²³ St' u' History of civilizations of Central Asia, Volume VI, Towards the contemporary period: from the mid-nineteenth to the end of the twentieth century, Coordinated by I.Skender-Mochiri: UNESCO Publishing, 2005, p. 472-474.
²⁴ История персидской литературы XIX-XX веков. М.: Изд. Восточная литература, РАН, 1999, с. 229.

այդ ժանրի ստեղծագործություններով: Սակայն կարելի է ասել, որ դասական գրականության մեջ այս ենթաժանրը կայացման սահմանային փուլից դուրս ձեռքբերումներ չունեցավ:

«Աջիռն դարերում Իրանը տարանցիկ կետ էր մշակութային ասպարեզում»²⁵, -նշում են արևելագետները: XI դ. երկրորդ կեսից պարսկական արձակուրդի հայտ են գալիս և աստիճանաբար խորանում են բարդացման միտումները: Այդ փոփոխությունները սոցիալ-քաղաքական գործոններից զատ պայմանավորված էին գրական իրողություններով. կրոնափիլիսոփայական մեկնաբանական երկերում կանոնիկ դարձած խրթնաբանության ու պերճախոսության ազդեցությունից զերծ չի կարողանում մնալ նաև գեղարվեստական արձակը: Այդ շրջանում վերջինս անցումային բնույթ և փոքր տեսակարար կշիռ ուներ: Առավելապես զրկում էին պատմական, փիլիսոփայական, կրոնական, բարոյախրատական ստեղծագործություններ:

Սաֆար-նամեն կառուցվածքով և բնույթով հուշագրային գրականության այն ժանրերից է, որի միավածքն իսկ (ճանապարհի ընթացքում տեսածը, զգացածը, տպավորությունները գրառելը) ենթադրում է ստեղծագործության ժամանակային և տարածական սահմանների ընդգրկվածություն, հեղինակային «ես»-ի ավելի անսրբո, համակողմանի ներկայություն:

Նասիր-խոսրովի մասին լեզունդները «գերմանացի արևելագետ Գ. Էթեն համեմատել է Ֆաուստի մասին վեպի հետ», -գրում է հայտնի արևելագետ Ե. Է. Բերտելսը:

Նասիր-խոսրովի գրական ժառանգության մեջ առանձնահատուկ ուշադրության է արժանի «Սաֆար-նամեն»՝ թե որպես վաղ շրջանի պարսկական արձակի նմուշ և թե որպես իրանական հուշագրային գրականության առաջին հուշարձան: Այն գրված է պարզ ու անբռնագրոսիկ, ընթերցողների լայն շրջանին հասանելի լեզվով: Հեղինակն աշխույժ անմիջականությամբ պատմում է այն ամենի մասին, ինչ տեսել է՝ ջանալով լինել հնարավորինս ծշմարտացի: Նշելով, որ ճանապարհորդությունների ընթացքում օրագիր է պահել, ուր գրառել է իր տպավորությունները, նա մանրակրկիտ և լիարժեք տեղեկություններ է հաղորդում յուրաքանչյուր վայրի ու իրադարձության մասին, որոնց մասնակիցն ու ակնամտեն է եղել: Նասիր-խոսրովի գրքում միջնադարյան Արևելքը ներկայանում է առանց գունագրորման: Այն ամենը, ինչ փոքր-ինչ տարբերվել է նրա իմացածից ու մինչ այդ տեսածից, անդրադարձ է գտել օրագրի էջերում:

Նասիր-խոսրովը «Սաֆար-նամեի» տպավորիչ, դյուրըմբռնելի դարձած պատումը դարձրեց շարունակ և մինչ օրս ընթերցողների ու մասնագետների ուշադրությունը գրավում է ամենայն բժախնդրությամբ հավաքված ու հաղորդված տեղեկատվության բազմազանությամբ և հարստությամբ: Հարկ է նշել, որ այդ երկը մի շատ կարևոր նորույթ էր բերում ժամանակի պարսկական արձակ խոսակցական լեզվի տարրեր ու արտահայտություններ, որոնք հատկապես հաճախադեպ են երկխոսություններում:

Արդի նշանավոր իրանագետ Սեիդ Սոհամադ Դաբիր Սիադին ընդգծում է այս հուշարձանի գրական-մշակութային կարևոր նշանակությունը՝ այն հիմնահող է դնում պարսից գրականության մեջ մեմուարային ժանրի վերընձուղման համար:

Ամփոփելով ասվածը՝ պետք է ընդգծել, որ Նասիր-խոսրովի «Սաֆար-նամեում» միախուլված են խոսքի տեղեկատվական ժանրակշիռ հենքն ու գեղարվեստական պատկերավորությունը, որոնք հուշագրային գրականության բոլոր ժանրերի հիմնասյուներն են:

Հուշագրական-ուղեգրական գրականության ավանդույթը Նասիր-խոսրովից հետո շարունակում են պարսից միջնադարյան գրականության նշանավոր երկու բանաստեղծներ՝ Խաղանի Շիրվանին ու Նիզարի Քուհիսթանին, որոնց երկերը, սակայն, ժամանակի գեղագիտական իրամայականով գրվել են չափածո:

Խաղանի Շիրվանին քասիդների նշանավոր վարպետ էր: Նա գրում է բարդ և

հարուստ լեզվով՝ օգտագործելով ժամանակի բանաստեղծական արտահայտչամիջոցների ամբողջ բազմազանությունը: Նրա մեծաթիվ ստեղծագործությունների շարքում առանձնանում է «Թոհֆաթ ալ-Էրադեյն» («Երկու Իրաքների ընծառն») երկը: Այստեղ ուղեգրական նյութից բացի տեղ են գտել նաև կանոնիկ խոհերը գրականության մասին: Հեղինակը գրավոր խոսքին վերագրում է դաստիարակական մեծ դեր՝ պնդելով, որ ամեն մի բանաստեղծ պետք է նաև ուսուցիչ-դաստիարակ լինի:

Սակայն տվյալ ընթացքում պոեմի հանգավորման կանոնով (մասնավիճակաբար, ...) գրված լինելով հանդերձ, այն հուշագրային ժանրին պատկանող ստեղծագործություն է: Պոեմ-ուղեգրության վերնագիրը բացատրվում է հեղինակի անցած երթուղով. Շիրվանից Մեքքա ճանապարհին անցնում էր պարսկական և արաբական Իրաքներով: Այն գրվել է 1156 թ.-ին, Խաղանիի Մեքքա հաջ կատարելու ընթացքում:

Ոճով պոեմն նկատելիորեն տարբերվում է Խաղանիի բարդ, այլաբանություններով ու ակնարկներով հագեցած մյուս ստեղծագործություններից: Ինչպես նշում է՝ խալոսնի արևելագետ Ա.Կոնսկին. «այն գրված է բավականին պարզ ձևով»²⁶: Աբու-ալ-Քասիմ Ջարրեն և «Իրանի գրականության ակնարկում» նշում է. «Այս պոեմը կառուցվածքով զգալիորեն ավելի պարզ ու հասկանալի է, ինչը, հավանաբար, անհրաժեշտ էր ընթերցողների ավելի լայն շերտերին դիմելու համար»²⁷:

«Թոհֆաթ ալ-Էրադեյնը» ուշագրավ է հատկապես իր հարուստ բովանդակությամբ: Խաղանին մանրամասն ներկայացնում է այցելած վայրերը, պատմում բանաստեղծների, պետական գործիչների հետ հանդիպումների, իր կենսագրության որոշ իրողությունների մասին, անդրադառնում հասարակական-փիլիսոփայական որոշ խնդիրների: Այստեղ խոսքի գեղարվեստական վարպետության առումով ուշագրավ են բնության պատկերավոր նկարագրությունները, որոնք, հավանաբար, նախապես գրվել են իրենթաց անմիջական տպավորությունների, սակայն ավարտում տեսք են ստացել ուղևորությունից հետո: Հենց այս փաստը հիմք է տալիս պոեմը դիտարկել ոչ միայն որպես ինքնակենսագրություն և ուղեգրություն, այլև հուշագրություն: Պոեմը վկայում է Խաղանի բանաստեղծի սուր դիտողականության և տարբեր բնագավառների վերաբերյալ նրա հարուստ գիտելիքների մասին:

Ստեղծագործությունն ուշագրավ է նաև նրանով, որ սկսվում է արձակ հատվածով, որն իր սեղմ արտահայտչականությամբ այդ շրջանի պարսկական գեղարվեստական արձակի հազվագյուտ նմուշ է:

Ճանաչված իրանագետ-գրականագետ Մ. Ջանդը ևս բարձր է արժևորում այս երկը. «Դա պարսկերենով գրված առաջին չափածո ուղեգրությունն է, և հավանաբար, մեզ հասած նմանօրինակ միակ գործը, թե, իհարկե, հաշվի չառնենք տաղանդով նրան զգալիորեն զիջող Նիզարի Քուհիսթանի Աղբեջան և Հյուսիսային Իրան կատարած ճամփորդության մասին «Սաֆար-նամե» պոեմը»²⁸:

Մասադ Սուհամմադ Նիզարի Քուհիսթանին (645/1247 թ. - 720/1320 թ.) ժառայում էր Քուհիսթանի իշխանավորների մոտ: Որպես պետական աստիճանավոր նա ժամանակ առ ժամանակ կատարել է ուղևորություններ և XIII դ. 80-ական թթ. շրջել է ողջ Քուհիսթանում: Նա առավել երկարատև, վառ տպավորություններ ստանալով ճանապարհորդել է Այսրկովկասում: Չնայած մոնղոլների պատճառած մեծ ավերածություններին, այս տարածաշրջանի երկրներում պահպանված բարձր մշակույթը չափազանց հետաքրքրել է բանաստեղծին: Այդ ճանապարհորդությունից ստացած տպավորություններն ու դիտարկումները նա աշխույժ անմիջականությամբ նկարագրել է իր չափածո «Սաֆար-նամեում»: Հեղինակը կրոնական թեմաներով գրույցները տեղի գիտնականների հետ, ինչպես նաև դիտարկումները ներկայացրել է կարճ պատմությունների ձևով:

Նիզարիի «Սաֆար-նամեն» պատմական, սոցիալական, ազգագրական

²⁵ Литература Востока в средние века. Часть 2. М.: Изд. МГУ, 1970, с. 8.

²⁶ Бертельс Е. Насир-и Хосров и исмаилизм. М.: Изд. Восточной литературы, 1959, с. 4.

²⁷ تهران، انتشارات سخن، سیاقی، دبیر محمد دکترا، توضیح و خسرو، تصحیح ناصر نامه سفر سفر، گزیده آورد راه 1992/1370، ص، 29.

²⁸ Крымский А. Низами и его современники. Баку: Элм, 1981, с. 411.

²⁹ Восток. Сборник второй: Литература Ирана X-XV в. М.-Л.: ACADEMIA, 1935, с. 60.

³⁰ Занд И. Шесть веков славы. М.: Наука, 1964, с. 134.

բնույթի կարևոր տեղեկություններ է պարունակում այն ժամանակաշրջանի այսպիսի կարևոր քաղաքային կյանքի մասին: Այդ տեղեկությունն հետազոտողներից մեկը՝ Նադյա Էբո Ջամալը գրում է. «Նիզարիի «Սաֆար-նամեն» բարդ ու արեղծվածային ստեղծագործություն է... իրականում բանաստեղծն ակնհայտորեն չի ցանկանում ընթերցողին տրամադրել ավելին, քան մակերեսային տեղեկատվություն այն հիմնական իրադարձությունների ու մարդկանց մասին, որոնց հետ ինքը հանդիպել է տարբեր վայրերում...»³¹:

Սիանգամայն այլ է իրանցի գրականագետ Չ. Բայրուրդիի գնահատականը: «Ճանապարհորդությունն Այսրկովկաս անհետ չանցավ Նիզարիի ստեղծագործության համար: Քաղաքները, ուր այցելեց նա, նորությունները, որ գրավեցին նրա ուշադրությունը, ընդդիշտ մնացին նրա հիշողության մեջ: Հետագայում հեղինակը հաճախ էր դիմում գեղարվեստական այն պատկերներին, որ այդ ճանապարհորդությունից մնացել էին հիշողության մեջ»³²:

Երկրորդ ենթագույնը՝ «Հայաստանը պարսից դասական շրջանի ուղեգրություններում» նվիրված է դասական շրջանի պարսից ուղեգրությունների Հայաստանին վերաբերող հատվածներին:

Պարսից միջնադարյան հուշագիրներից Նասիր-խոսրովը և Նիզարի Քուհիսթանին եղել են Հայաստանում և նկարագրել այն իրենց ուղեգրություններում: Անկասկած, հայ պատմաբանների ու պատմագրության համար արժեքավոր են այն պարսիկ ճանապարհորդների ուղեգրությունները, որոնց ուղին դեպի Արևմուտք անցնում էր պատմական Հայաստանի տարածքով: Հաճախ, նրանց երկերը տրամադրում են որևէ այլ աղբյուրում չվկայված տեղեկություններ, որոնք կամ նոր լույս են սփռում պատմական, ազգագրական հայտնի իրողությունների վրա, կամ հաղորդում ցարդ անհայտ փաստեր: Հուշագրությունների բովանդակության մասին խոսելիս Կոնրադը նշում է, որ «այդ ժամրի երկերում շատ են պատմագրության ու վիճակագրության տարրերը: Հուշագրողն անձ է, ով **օրյեկտիվ ու անկողմնակալ** (ընդգծումը իմն է- Ա.Մ.) վերարտադրում է փաստերը, մանրամասն նկարագրում այն ամենը, ինչ հանդիպում է ճանապարհին»:

Նասիր-խոսրովը «Սաֆար-նամենում» մանրամասն նկարագրում է այցելած բոլոր երկրները, այդ թվում՝ Հայաստանը: Հեղինակին առանձնապես հետաքրքրում են այն իրողությունները, որոնք ակնհայտ տարբերվում են իրեն հայտնի իրականությունից: Ի դեպ, Հայաստանի ու հայերի առնչությամբ թերևս տեղին է հիշատակել, որ տվյալ դեպքում գոյություն ունեի ինչպես այդգային, այնպես էլ կրոնական տարբերություն, մինչդեռ արևելյան այլ երկրներում բնակչության գերակշռող մեծամասնությունն նույնպես մուսուլման էր, իսկ հայերը՝ քրիստոնյա: Միայն թե ինչպես է Նասիր-խոսրովը նկարագրում հայկական քաղաքներն իր օրագրում.

«از تبریز روانه شدیم، به راه مرند و با لشکری از آن امیر و هسودان تا خوی بشیم و از آنجا با رسولی برقیتم تا برکری- و از خوی تا برکری سی فرسنگ است... آنجا رسیدیم. و از آنجا به وان و سلطان رسیدیم در بازار آنجا گوشت خوک، همچنانکه گوشت گوسفند، می فروختند و زنان و مردان ایشان بر دکانه نشسته شراب می خورند بی نحاشی. و از آنجا بشهر اخلاط رسیدیم هیزدم جمادی الاولی بود. و این شهر سر حد مسلمانان و ارمنیان است. و از برکری تا اینجا نوزده فرسنگ است... و در شهر اخلاط به سه زبان سخن گویند: تازی و پارسی و ارمنی- و ظن من آن بود که اخلاط بنین سبب نام آن شهر نهاده اند.

... از آنجا به شهر بطنین رسیدیم، به دره ای در نهاده بود. آنجا غسل خریدیم صد من به یک دینار بر آمده بود، به آن حساب که به ما بفروختند، و گفتند در این شهر کس باشد که او را در یک سال سیصد چهارصد خیک غسل حاصل شود...»

از آنجا به شهر آرزن شدیم. شهری آبادان و نیکو بود، با آب روان و بیستین و اشجار و بازار های نیک... دو بیست من انگور به یک دینار می فروختند، که آن را زر ارمانوش می گفتند... به شهر امید رسیدیم... و چهار دروازه بر این شهرستان است... هر یکی روی به جهتی از جهات عالم، شرقی را باب التجله گوند: غریب

³¹ Nadia Eboo Jamal, Surviving the Mongols: Nizari Qubhistani and the Continuity of Ismaili Tradition in Persia, London-New York, 2002, p. 109.

³² Байбурди Ч. Средневековый персидский поэт Низари в Закавказье. Պատմաբանասիրական հանդես, Ե., ՀԱՍՈ ԳԱ հրատարակչություն, 1959, h. 4, էջ 272:

³³ Художественно-документальная литература. Иваново, 1984, 175 с.

را باب الروم؛ شمالي را باب الأرمين؛ جنوبي را باب القل.³⁴

«(Ձավորիցից մեկնեցինք Մարանդի ճանապարհով և էնիդ Կաստուղանի գինվորականի հետ հասանք Խոյ: Այնտեղից ինչ-որ դեսպանի հետ հասանք Բերքի: Խոյից մինչև Բերքի երեսուն ֆարսանգ է: ... և այնտեղից հասանք Վան ու Ոստան: Այնտեղ՝ շուկայում, վաճառում էին ինչպես խոզի, այնպես էլ ոչխարի միս, և կանայք ու տղամարդիկ խանութների առջև նստած՝ գինի էին խմում անկաշկանդ: Այնտեղից ջուճաղ-ալ-ուլ անսվա տասնութին են ժամանեցի Ախլաթ քաղաք: Այս քաղաքը մուսուլմանների ու հայերի սահմանն է և այնտեղից մինչև Բերքի տասնինը ֆարսանգ է: Ախլաթ քաղաքում խոսում են երեք լեզվով՝ արաբերեն, պարսկերեն ու իսլամերեն: Կարծում են, որ այդ պատճառով էլ քաղաքն անվանում են Ախլաթ³⁵ Այնտեղից եկանք Բիթլիս: Այս քաղաքը դաշտավայրում է: Այնտեղից մեղր գնեցինք և պարզվեց, ըստ հաշվարկի, որ նրանք մեզ վաճառեցին հարյուր մենթը՝ մեկ դինարով³⁶: Ինձ մասացին, որ այս քաղաքում մի մարդ կա, որ տարեկան երեք հարյուրից ջուր հարյուր տիկ մեղր է ստանում:

Այնտեղից հասանք Արզն: Մի շեն ու գեղեցիկ քաղաք՝ հոսող ջրով, ծառերով, այգիներով և հիանալի շուկաներով: ... Այստեղ խաղողի երկու հարյուր մեղր մեկ դինարով են վաճառում: Այդ խաղողն անվանում են **Ռազ-ե Արմանուլ**...

Ճամանեցինք քաղաք Ամիդ... Այդ միջնաբերդը չորս դարպաս ունի... Ամեն դարպասն ուղղված է երկրի չորս կողմերը: Արևելյաններն անվանվում են Բաբ-ալ-հիլե (Տիգրիս գետի դարպասներ), արևմտյանները՝ Բաբ-ալ-ռուս (Հռոմեական դարպասներ), հյուսիսայինները՝ Բաբ-ալ-արմեն (Հայկական դարպասներ) և հարավայինները՝ Բաբ-ալ-դել (Բլրի դարպասներ):»

Այսպիսով, Հայաստանը տվյալ «Սաֆար-նամենում» ներկայացված է որպես հարուստ, բարեկարգ, գեղեցիկ երկիր, որի քաղաքներն ապահովված են հոսող ջրով, ինչն այն ժամանակ արևելքում հազվագյուտ երևույթ էր: Այս մի քանի պարբերություններից պարզ է դառնում, որ հայկական շրջաններում զարգացած էին հողագործությունը, այգեգործությունը, գինեգործությունը, մեղվաբուծությունը և գյուղատնտեսության մյուս ճյուղերը, արհեստներն ու առևտուրը: Ըստ հեղինակի, ընդհանուր առմամբ, տպավորությունն այնպիսին է, որ երկիրն անվտանգ ու ապահով է, հայերը աշխատասեր, հյուրասեր ու զործարար: Իսկ հայ վաճառականների համբավի, Ամիդ քաղաքի ու հայկական շրջանների միջև առևտրային և այլ սերտ հարաբերությունների մասին է վկայում այդ քաղաքի դարպասներից մեկի անվանումը՝ Բաբ-ալ-Արմեն՝ Հայկական դարպասներ:

Պարսից միջնադարյան հուշագիրներից Նիզարի Քուհիսթանին ևս ճանապարհորդել է Հայաստանում: Իր տպավորություններն ու դիտարկումները նա աշխույժ ու պարզ նկարագրել է «Սաֆար-նամենում»: Այստեղ ևս պատմական, սոցիալական, ազգագրական բնույթի կարևոր տեղեկություններ կան տվյալ ժամանակի այսրկովկասյան քաղաքների կյանքի մասին: 1281 թ. բանաստեղծն ուղեկցելով Աբաթա-խանին՝ անցնում է Թելե լճի ակիւմ (Թելե լիճն այլ կերպ անվանում էին Դարյաչե-յե կարուղան (Կապուտան լիճ), որը մեզ հայտնի Ուրմիան է):

Նիզարին անթաքույց հիացմունքով է նկարագրում Հայաստանի քաղաքների գեղեցկությունն ու հարստությունը: Սկզբից ևեթ հանդիպած քաղաքների ճարտարապետության մասին խոսելու նորադարձություն չունենալով հանդերձ, նա գովաբան է իր տեսած՝ հիաքսանջ գաղաքանդակներով հոյակապ պալատներն ու վեհաշուք տաճարները.

II Քաղաքները, որ Հայաստան երկրում են, Մշտապես վեհաշուք են ին այքին:

III Քանդակված են դրանք գրանիտե ժայռի քարծուներին,

شهرهایی کز بلاد ارمن است
معتبر پیوسته در چشم من است
بر قرار سنگ خارا ساخته

انتشارات سخن، تصحیح و توضیح: دکتر محمد دبیر سیاقی، تهران «راه آورد سفر» گزیده سفرنامه ناصر خسرو،

5-8 ص، 1991/1370

³⁵ Ախլաթ՝ արաբերեն «խառնուրդ, միացում»:

³⁶ Դինարը ոսկե դրամ է՝ 4,25 գր. մաքուր քաշով:

Իսկ քաղաքի առջև խոր խանդակ է:
 IV Կտուրը, պատերը, սյուները
 Բոլորը տաշված քարից:
 V Բարձրաբերձ ամրոցը գրանիտից է շինված,
 Պատերին գեղանկար աշխատանք է:
 VI Այնտեղ կառուցված են այնպիսի
 տաճարներ,

ژرف رودی پیش شهر انداخته
 سقف و دیوار و ستون هر مقام
 کرده از سنگ تراشیده تمام
 حصنی از خارا بر آورده رفیع
 کرده بر بارو عملهای بدیع
 ساخته بتخانه ها در وی چنان

Որ զարմանքից բերանը բաց մնաց՝:
 Հայաստանում Նիզարին վկա է լինում մոնղոլների դեմ տեղի բնակչության
 ապստամբությանը: Ապստամբները թաքնվում են «Ամիր» բերդում (խոսքը Ամիր
 քաղաքի մասին է): 1236 թ. բազմաբանակ մոնղոլական զորքին հաջողվում է
 կտրել քաղաքի պաշտպանների դիմադրությունը: Ինչպես հայտնի է, քաղաքն
 ավերվում է, սակայն քաղաքում մնացած բնակչությունը մեկ անգամ էլ, որ
 պայքարում է ազատության համար, որի մասին են վկայում «Սաֆար-Մամեթի»
 տողերը.

کز تحیر در دهان ماند بنان

I Ամիր ամրոցը հանկարծ, մի այլ կողմից
 ճակատագրի քնահաճույքով, թիրախ դարձավ
 բախտի նետերի:
 II Ամրոցի ժողովուրդն ընթուստացավ որոշ ժամանակ

قلعه انیق از این دیگر طرف
 تیر تقدیر فلک را شد هدف

Եվ դեմ դուրս եկավ շահին անսպասելի:
 III Անճարությունից ականջները բամբակ խցկեցին,

یکزمان قومی در و عاصی
 شدند
 از قضا با پادشاه باغی شدند
 از تغافل پنبه شان در گوش
 بود

[2է որ] այդ դժբախտ մարդկանց արյունը եռում էր:
 Այդ ապստամբությունը, ինչպես գրում է Նիզարին, ժողովրդին հույս էր
 ներշնչում և մոնղոլների հանդեպ սարսափը ցրում: Նկատի առնելով
 ապստամբների պայքարի ծանր պայմանները Նիզարին կանխագուժում էր
 նրանց սպառնացող կործանումը և ակնհայտորեն կարեկցում նրանց: Տեղի
 բնակչության հանդեպ Նիզարիի կարեկցանքը հատկապես խոսում է
 դրսևորվում հայկական միջնադարյան Գոթջա՝ քաղաքից մի կնոջ մասին
 հետևյալ պատմության մեջ.

خون ان بیچارگان در جوش بود

I Գոթջայում հանդիպեցի սզակիր մի կնոջ,
 Եւ վշտալի լալիս էր շուկայի մոտ:
 II Կինը երեսը քսում էր հողին հուզված,
 Աստու՛ն առջև խոնարի խոսում էր իր
 զաղտնիքից...

عورتی در کوچه دیدم سو کوار
 اشک ریزان بر سر بازار راز
 روی میماید خوشش بر خاک کرم
 با خدا می گفت رازی نرم نرم

IV «Օ՛, արարիչ,-ասում էր նա,-քո ստրուկն եմ ես,
 Ոնց ուզում ես, այնպես էլ վարվիր ինձ հետ,
 V Բայց եթե դու ինձ գերի ես հանձնել նման մի
 կյանքի,

با خدا می گفت ای پرورد کار
 بنده ام هر چون که میخواهی بنادر
 لیک چون کردی بدین روزم اسیر

Ու ես անհնազանդ եմ, մի՛ պատժիր դու ինձ:
 VI Ուժ չունեն ես ծառայելու անհավատներին,
 թերևս միայն
 Թո կանքին կարող եմ ես հնազանդվել»:
 VII Այդ կնոջ արիությունը գնցեց ինձ,
 Ցասան ևրակն ալեկրծեց հոգիս:

کر نه کردم طاعتی پر من مکیر
 خدمت کافر نمی دانم گذاشت

Նկատենք, որ Նիզարին իր ստեղծագործության մեջ միջնադարյան
 Հայաստանը պատկերում է իր յուրահատուկ ոճով, ուշագրավ մանրամասնե-
 րով, հուզական բնութագրումներով, որոնք բացահայտում են ինչպես
 հեղինակի հիացումը ու համակրանքը քրիստոնյա ժողովրդի հանդեպ,
 այնպես էլ այնպիսի պատմական փաստեր, որոնք կարող են զգալի դեր խաղալ
 պատմական ծշմարտության և իրողության բացահայտման գործում:

³⁷ Տե՛ս՝ նույն տեղում, էջ 94:
³⁸ *Պոքսա*, կամ *Քոքսե*՝ Անանյա լճի թուրքալեզու անվանումն է (*Göyçe*), որը թարգմանաբար
 նշանակում է «կապույտ ջուր» («պոք- չայ»): <http://ru.wikipedia.org>.
³⁹ Байбурдя Ч. Средневековый персидский поэт Низари в Закавказье. Պատմա-
 բանասիրական հանդես, Երևան: ՀՍՄՈ ԳԱ հրատարակչություն, 1959, հ. 4, էջ 239:

Ներկայացվում է ոչ միայն ուղղակի Հայաստանի աշխարհագրական պատկերը,
 այլև հայ ժողովրդի գաղափարական, հոգեբանական ու ազգային նկարագիրը:

**ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ
 ՀՈՒՆԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՆՐԵՐԸ XIX դԱՐԻ ՊԱՐՍԻՑ ԱՐՉԱԿՈՍ**

Ատենախոսության երրորդ գլուխը կազմված է 3 ենթագլուխներից:
Առաջին «Օրագրերի ենթաժանրը», ենթագլխում քննարկվում են ճամփոր-
 դական օրագրերի ենթաժանրին պատկանող ստեղծագործությունները: Նոր և
 նորագույն շրջանի ճանապարհորդությունների ժանրի վերաբերյալ մշվում է, որ
 պարսկական ճամփորդական ակնարկները, օրագրերն ու տպավորությունները
 երբեք այնպես չեն ծաղկել, ինչպես XIX դ. 40-50-ական թականներից հետո: 40-
 ականների ուղեգրությունները՝ ձևավորվելով գրականության ռեալիստական
 ուղղության ազդեցությամբ, բազմազանորեն միավորում են նախկինում անհի-
 մենատելի համարվող ձևերը, պատկերման նպատակներն ու սկզբունքները:

Ճամփորդական օրագրի ենթաժանրին է պատկանում **Սիրզա Մալեհ
 Շիրազիի** «Սաֆար-Մամեթ»: Շիրազին իր ստեղծագործությունը բաժանել է չորս
 մասի՝ ըստ ճամփորդության տեղավայրերի: Բոլոր մասերում մատուցվող
 նյութը գատաբաժանված է ըստ օրերի:

Շիրազին հայտնիք էր բերել և իր ստեղծագործության մեջ գրում էր
 սահմանադրական իրավունքների, խոսքի և ընտրության ազատության,
 պառլամենտի անկախության և Բրիտանական սահմանադրական համակարգի
 մասին այնպիսի տեղեկություններ ու գաղափարներ, որոնք այդ ժամանակ
 Իրանում լսված իսկ չէին:

Կարելի է ասել, որ Սալեհ Շիրազիի այս ստեղծագործությունը ժամանակի
 իրանցի շարքային ընթերցողի համար կարող է որպես յուրօրինակ հանրա-
 գիտարան ծառայել Պարսկաստանի սահմաններից դուրս գոյություն ունեցող
 աշխարհի մասին, քանի որ գրքում խոսվում է նրա այցելած բոլոր երկրների
 աշխարհագրական դիրքի, պատմության, կրթական, դատական, կառավարման
 համակարգերի մասին, բերվում էին վիճակագրական տարբեր տվյալներ
 դրանց բնակչության թվաքանակի, քաղաքների կառուցվածքի, եկեղեցիների,
 սովորույթների, անձան տների ու այնտեղ բնակվող ընտանիքների թվի մասին:

XIX դարի պարսից հուշագրային գրականության ամենահայտնի ստեղծա-
 գործությունների պատկանում են **Նասր-ադ-դին շահ Ղաջարի** գրչին: Նասր-ադ-
 դին շահը (1831-1896 թթ.) Ղաջարական տոհմի չորրորդ միապետն էր,
 Պարսկաստանի պատմության ընթացքում ամենաերկարատև գահակալած
 շահերից մեկը, ով գահ է բարձրացել 1848 թ.-ին:

Երեք ճամփորդությունների ընթացքում շահն այցելել է Բելգիա, Անգլիա,
 Ֆրանսիա, Գերմանիա, Ռուսաստան ու մի քանի այլ երկրներ: Նասր-ադ-դին
 շահի բոլոր օրագրերում շարադրանքը, ըստ պարսից դասական շրջանի
 արձակուն ամրակալված ավանդույթի, միջարկվում է բանաստեղծական
 հատվածներով:

Սազաֆար-ադ-դին շահի «Սաֆար-Մամեթ-ե-մորարաբե-ե շահնշահի»
 («Շահնշահի օրհնյալ ճամփորդական օրագիրը»)՝⁴¹ ևս գրված է օրագրային
 ժանրի հիմնական կանոններով: Շահը քանիցս մշում է, որ անձամբ չի գրառում
 տեսածը, այլ թելադրում է իր քարտուղարին:⁴² Այդ պատճառով օրագրի լեզուն
 հաճախ չոր ու պարզունակ է, իսկ ոճը՝ մոտ արձանագրայինին:

Թեև, ընդհանուր առմամբ, Սազաֆար-ադ-դին շահի օրագիրը կրում է
 վավերագրական գրականության բնորոշ գծեր, այնուամենայնիվ, առանձին
 դրվագներում հեղինակն անթաքույց արտահայտում է իր զգացմունքներն ու
 վերաբերմունքը այս կամ այն իրադարձության նկատմամբ: Այսպես,
 վերադարձի ճանապարհին, հասնելով Նախիջևան ու տեսնելով սահմանամերձ
 պարսկական սարերը, նա գրում է.

⁴⁰ Տե՛ս՝ Шехоян Л. Иранские литераторы о проблеме обновления персидской литературы.
 Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1966, Ե., թիվ 12, էջ 68-70:
⁴¹ مظفر الدین شاه، سفرنامه مبارکه شاهنشاهی، تهران، مطبع مصطفی علی، 1943/1321.
⁴² Նույն տեղում, էջ 251:

«این سفر تمام شده نزدیک بخاک ایران رسیده ابع خیلی خوشوقت بودیم...»

(«Այս ճանապարհորդությունն ավարտվեց, հասել ենք Իրանի հողին, շատ երջանիկ էինք...»)

XIX դարի պարսից ճամփորդական օրագրերի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ դրանք բաղկացած են թե՛ նկարագրական, թե՛ պատմողական մասերից, ինչը հուշագրական ժանրի ստեղծագործությունների բնութագրական հատկանիշներից մեկն է: Նարագրական հատվածներում հեղինակն իր «ես»-ի տեսանկյունից դիտում, նկարագրում է երևույթները, մարդկանց, վայրերը և իրավիճակները: Այդպիսի տեքստեր կան բոլոր ստեղծագործություններում: Օրինակ՝

«تماشاخانه بزرگی دارد که هر شب اهالی شهر به تماشاخانه می روند و اوقات می گذرانند»⁴⁴
(«Մի մեծ թատրոն կա, ուր ամեն երեկո քաղաքի բնակչությունը գնում է և ժամանակ անցկացնում»):

«اول به مقبره سلاطین روسیه رفتم، جای است خفه و کلیسا مانند، صندوقهای قیور سلاطین را که از مرمر است در زاویه ها چیده اند، از پتیر کبیر تا نیوکلا همه اینجا دفن هستند»

(«Նախ Ռուսաստանի թագավորների դամբարանը գնացի. մնայլ և եկեղեցու նման մի տեղ է: Թագավորների գերեզմանաքարերը, որոնք մարմարից են, անկյուններում են տեղադրված: Պետրոս Մեծից մինչև Նիկոլայ՝ բոլորը թաղված են այստեղ»):

Երկրորդ ենթագլխում՝ «Ուղեգրությունների ենթաժանրը», ներկայացվում են XIX դարի ընթացքում գրված ուղեգրությունները և դրանց ժանրային առանձնահատկությունները: Հատկանշական է, որ այս դեպքում սաֆար-նամեի նյութը չի ներկայացվում օրագրային գրառումների ձևով, այլ բաժանվում է մասերի՝ ըստ այցելած վայրերի կամ տեղի ունեցող իրադարձությունների: Դա այս ենթաժանրի ստեղծագործություններին ավելի շատ ակնարկային բնույթ է հաղորդում:

XIX դարի սկզբներին գրված առաջին ուղեգրությունը՝ **Միրզա Աբու Թալեբ Մոհամմադ Եսֆահանդի** «Մասիր-ե Թալեբի յա սաֆար-նամե-ե Միրզա Աբու Թալեբի համար» («Թալեբի ուղևոր կամ Միրզա Աբու Թալեբի համար ճամփորդական օրագիրը») երկն է: Հեղինակը ծառայում էր որպես դպիր հնդկ կառավարիչների մոտ: Նրա ճարտասանական շնորհն ու լավ հիշողությունը ինքնատիպություն են հաղորդում այս ստեղծագործությանը:

Այս սաֆար-նամեն ըստ ամենայնի ուշագրավ է՝ ժամանակի պարսից արձակի նորացման միտումների և հուշագրական գրականության զարգացումների առումով: Այն, ասես, ճամփորդությունից բերած յուրօրինակ նվեր էր, որտեղ պատկերված էր «մայնեդական իրանցու առաջին երկարատև հանդիպումը եվրոպացիների հետ»:

«Մասիր-ե Թալեբին» բաղկացած է երեք հատորից: Դրանցից յուրաքանչյուրում շարադրանքը, ըստ ներկայացվող նյութի բովանդակության, բաժանված է գլուխների: Ընդ որում, հեղինակային արձակ շարադրանքը միջարկված է չափածո հատվածներով, ինչը խոսում է պարսից դասական արձակի ավանդույթի և մի դրսևորման մասին:

Ուշագրավ է, որ ստեղծագործության մեջ առկա են ոչ միայն զուտ աշխարհագրական նկարագրություններ, այլև ներկայացվում են տարբեր ազգերին բնորոշ խառնվածքի, մտածելակերպի, բնավորության դրական ու բացասական գծերի ու առանձնահատկությունների վերաբերյալ դիտարկումներ:

Նոր շրջանի պարսից ուղեգրությունների ամենաառաջին նմուշներից է նաև **Ռեզա Դոլի Միրզա Նայեր ալ-Էյալի** «Սաֆար-նամե-ե Ռեզա Դոլի Միրզա Նայեր ալ-Էյալե-ե Ֆաթի Ալի շահի» («Ֆաթի Ալի շահի թոռ՝ Ռեզա Դոլի Միրզայի Նայեր ալ-Էյալի ճամփորդական օրագիրը») ստեղծագործությունը: Նայեր ալ-Էյալի այս երկում նյութը մատուցված է ըստ տեղի ունեցած դեպքերի կամ իրադարձությունների, ուստի այն նույնիսկ նմանվել է պատմական կամ

⁴³ Նույն տեղում, էջ 252:

⁴⁴ 279. ص. 2008/ 1387 / مجمعوعه سفرنامه های میرزا صالح شیرازی ، تهران، نشر نگاه معاصر، 2008/ 1387.

⁴⁵ روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر اول فرنگستان، تهران، 1998/1377، ص. 63.

⁴⁶ ابو طالب بن مهدي اصفهانی، مسير طالبی یا سفر نامه میرزا ابو طالب خان، تهران، 2005/1383، ص. 12.

⁴⁷ رضا قلي میرزا نایب ال ایاله، سفرنامه رضا قلي میرزا ، تهران، 1995/1373.

փաստավավերագրական ստեղծագործության՝ քրոնիկոնի: Այդ սաֆար-նամեում նկարագրված են Ֆաթի-Ալի շահի մահն ու հուղարկավորությունը, հայտնի պետական գործիչ Ղայեմ-Մաղամի սպանությունը, դրան հաջորդած, երկրի կայնքում տեղի ունեցած քաղաքական ու հասարակական մի քանի այլ իրադարձություններ (երեք արքայազների ճանապարհորդությունը դեպի Եվրոպա և նրանց հետագա ճակատագիրը և այլն):

Ֆարոխ-խանը (1812-1871 թթ.) բարձրաստիճան պաշտոնյա էր Ֆաթի-Ալի շահ Ղաջարի կառավարությունում: Ուղեգրության շարադրանքը պատկանում է նրան ուղեկցող հանձնաժողովի անդամներից մեկի՝ Հոսեյն բեն Աբրուլահ Մարաբիի գրչին: Այդ երկում նկարագրված է Ֆարոխ-խանի ուղևորությունը Անգլիա, Ֆրանսիա, Բելգիա, Թուրքիա:

Ֆարոխ-խանը հատուկ ուշադրություն է դարձրել պատմական հուշարձաններին, հյուրանոցներին, դպրոցներին, հիվանդանոցների, եկեղեցիներին, թատրոններին և այլ հաստատություններին: Սակայն, դիվանագիտական գործունեությունից բացի, նրա այցելության գլխավոր նպատակներից մեկը տարբեր ոլորտների գործարանների արտադրանքին, արտադրության եղանակներին և տեխնոլոգիաներին ծանոթանալն էր:

Հեղինակը նկարագրելով Ֆրանսիայի և Անգլիայի պետական կառավարման համակարգը՝ շեշտում է, թե այստեղ ամեն ինչ ենթարկվում է օրենքին, նույնիսկ տների ու փողոցների կառուցապատումը կատարվում է պնդողջական պետական ճարտարապետական քարտեզին համապատասխան: Նա հիացմունքով է խոսում այցելած երկրների գյուղատնտեսության, հողային իարաբերությունների կազմակերպման, երկաթգծի ու ճանապարհների մասին⁴⁸: Հեղինակն այսպիսով բարձրացնում է շատ կարևոր հարց, որն է՝ օրենքի գերիշխությունը երկրի կառավարման համակարգում, քանի որ XIX դարի Պարսկաստանում այս առումով քառասյին վիճակ էր տիրում. ամենաթողություն, կաշառակերություն, գործակալներն օրենքի գործառնմության իսպառ բացակայություն և այլն: Ուստի այս նկարագրությունները, լավ օրինակ ծառայելով, կարող էին նպաստել նրա հայրենիքում սահմանադրական ու լուսավորական գաղափարների տարածմանը:

XIX դարի ընթացքում ստեղծված ուղեգրություններից մի քանիսի հեղինակները մասնավոր անձիք են: Այդպիսի ուղևորություն էր ձեռնարկել իրանցի հայտնի ճանապարհորդ **Հաջ Սիյահը**, ով իրենից հետո թողել է ճամփորդական ուղեգրություններ ու անհիատական հուշեր՝ Եվրոպա, Ամերիկա, Ասիա և այլ երկրներ այցելելու մասին:

Իր շրջագայած բոլոր քաղաքներում նա հետաքրքրվել է բնակչության թվով, լեզուներով, կրոնական, ուսումնական, մշակութային հաստատություններով, գործարաններով, հիվանդանոցներով, տաճարներով, փոստով, երկաթգծով, հին հուշարձաններով, բնակելի տների ու այլ շինությունների տեսք ու ձևով, քաղաքի արտաքին լուսավորությամբ, առևտրով, ինչպես նաև երկրի հասարակական ու կառավարման համակարգով: Այդ ամենի մասին նա բավականին հանգամանալից տեղեկություններ է ներկայացրել իր ուղեգրական նյութերում:

Երրորդ ենթագլխում՝ «Հայաստանը և հայերը XIX դարի Իրանի հուշագրական երկերում», պարսից ուղեգրությունները դիտարկվում են որպես պատմական Հայաստանի և հայերի մասին կարևոր և դեռևս արժանի ուշադրության չարժանացած տեղեկատվական սկզբնաղբյուր:

Ուշագրավ ու կարևոր են Սալեհ Շիրազիի՝ հայկական բնակավայրերի նկարագրությունները. նրա ճանապարհն անցնում է Ջուլֆայով, որը ներկայացված է որպես «հին հայկական քաղաք»⁴⁹: Նա խոսում է հայկական հուշարձանների ու գերեզմանատների մասին, պատմական ակնարկ է անում Շահ Աբասի Հայաստան կառարած արշավանքի ու հայերի տեղահանման մասին: Հիշատակում է հայ արքայադուստր, գեղեցկուհի Շիրինի ու խոսքով Փարվիզի սիրո առասպելը, իսկ խոսելով Արաքսի մասին՝ բերում է Հաֆեզի երկտողը՝ հիշրված այդ գետին:

⁴⁸ 185. ص. حسين بن عبدالله سرايي، مخران الوقایع/ سفرنامه فرخ خان امين التوله، تهران، 1983/ 1361.

⁴⁹ St u նույն տեղում, էջ 349:

⁵⁰ مجمعوعه سفرنامه های میرزا صالح شیرازی ، تهران، نشر نگاه معاصر، 2008/ 1387، ص. 100.

51 «ای صبا گر بگنری بر ساحل رود ارس بوسه زن بر خاک آن وادی و مشکین کن نفس»
 («~», գեփյուռ ռ, եթե անցնես Արաքս գետի ափերով,
 Համբու՛ր յո տուր այն գետահովտին և բուրավե տ դարձրու շունչդ:)
 Հեղինակը Հայաստանի մասին խոսում է հիացմունքով ու մեծ հարգանքով:
 Երևանի մասին խոսելիս նշում է, որ «բարեկարգ ու խիտ բնակեցված է», ինչ-
 այն նաև շատ լավ զինված ու պաշտպանված քաղաք է: Որպես պարտադիր
 այցելության վայր Հիթազին հիշատակում է «Ուլքեթխան», այսինքն՝ Հայաս-
 տանի հոգևոր կենտրոն էքմիածինը՝ նշելով իր ժամապարհորդության հիմնա-
 կան նպատակներից մեկը՝ տարբեր կրոնների ուսումնասիրությունը:

Իսկ Սոգաֆար-ադ-դին շահին Հայաստանում հրապուրում է ամեն ինչ
 (ընդունելությունները, բնությունը, ճանապարհները և այլն): Չնայած իր
 այցելության ժամանակ վաղ գարուն էր, և սարերում ու բարձունքներում շատ
 ցուրտ, Սևան լիճն ու Դիլիջանն այնպես էն հիացնում ու գերում շահին, որ
 «պատրաստ էր ընդմիջտ մնալ այստեղ»: Ուշագրավ է նրա՝ Սևանա լճի
 պատկերավոր, գունեղ ու հիացական նկարագրությունը.

«دریاچه کوجه پیدا شد. ابی است در کمال پاکي و صفا در میانه کوههای کوتاه برقی واقع است که سر
 کوهها مثل یک دایره سفید برف دارد و از زیر برف شروع بسبز شده تا لب آب دریاچه تمام و منتهی بریگهای نرم
 ریزه میشود که در کنار آب واقع است و راه شوسه کمابیش از سی ذرع الی پنجاه ذرع فاصله بقدر چندین ریس از
 حوالی دریاچه میگردد. این دریاچه... هر قدر از صفای منظر و آثار حسن طبیعت که دست قدرت در این خاک و
 آب بروز داده و از لطایف صنع بودیعت نهاده است بنویسم کم است»

(«Հայտնվեց Քոջը լիճը՝ երկնագույն ողջ մաքրությամբ ու թափանցիկու-
 քամբ, ընկած ոչ բարձր, շյունոտ սարերի մեջտեղում, որոնց զազաթներիև,
 որպես ծերմակ օղակ, փռված է ծյունը, և ծյան տակից կանաչն է տարածվում
 մինչև ողջ լճի ափը, իսկ ափը ծածկված է նուրբ ավազով, որ ջրի կողքին է, և
 խճուղին մոտավորապես երեսուկից - հիսուն զար»՝ հետավորության անցնում է
 լճի ափի երկայնքով: Այս լճում...ինչպես էլ նկարագրեն հիասքանչ բնության
 պատկերի մաքրությունն ու հուշարձանները... Այս հող ու ջրում բնությունը
 մերդրել է իր գործը ձեռքը, բացահայտելով արարման իր նրբագեղությունը, և
 [այդ մասին] գրածս էլի թիչ կլինի»):

Հայաստանի ու հայերի մասին իր ուղեգրության մեջ տեղեկություններ է
 գետեղել նաև Հաջ Սիյահը: Նա եղել է Նախիջևանում, Երևանում, Էջմիածնում,
 Գյումրիում և այլուր:

Հաջ Սիյահը՝ ներկայացնելով Երևանը, գրում է.
 «شهری دیدم در نهایت پاکیزگی. میدانی بسیار وسیع. باغچه های متعددی به اطراف میدان. از شخصی
 پرسیدم که آیا ممکن است در این باغچه ها گردش بکنم؟ گفتند این باغچه ها را برای گردش مردم ساخته اند. قهوه
 خانه هم هست که هر که هر چه بخواد در آنجا یافت می شود. حتی مشروبات الکلی، و هر ملت هستند... جویای
 مدرسه گشتم. چون رفتم دیدم مدرسه خوبی بود...»⁵⁶

(«Քաղաք տեսա՝ չափազանց մաքուր: Հրապարակը՝ շատ ընդարձակ: Բազ-
 մաթիվ այգիներ՝ հրապարակի շուրջ: Մի մարդուց հարցրեցի, թե արդյոք հնա-
 րավո՞ր է այդ այգիներում զբոսնել: Ասացին, այս այգիները մարդկանց զբո-
 սանքի համար են սարքել: Սրճարաններ էլ կան, ով ինչ ցանկանա՝ այնտեղ
 կզտնվի: Դրանցում նույնիսկ ոգելից խմիչքներ կան, և դրանք բազմամարդ են:
 Շրջեցի դարոց փնտրելու: Տեսա՝ լավ դարոց էր...»)

Իսկ Շուշիի բերդաքաղաքի մասին հետևյալն է գրում.
 «تا رسیدیم به دروزه قلعه بسیار محکم در قلعه کوه. بازار های سنگ فرش به وضع امیا، خانه های
 خوب کوچک، عمارات آنجا غالباً پست و بلند است. مردمانش شیعه و روس و ارمنی. مدرسه دولتی ملتی ارمنه
 را دیده خیلی از غیرت ایشان خوشم آمد...»⁵⁷

(«Շուշիի բերդի շատ ամուր դարպասներին հասանք, սարերի գազաթին:
 Շուկաները սալարկված [են] ասիական ձևով, տները՝ լավ ու փոքր, այնտեղ

շինությունները մեծ մասամբ ցածր ու բարձր են: Բնակիչները շիաներ, ռուսներ
 ու հայեր են: Պետական դպրոցը և հայկական ազգայինը տնտեսվով՝ հիացա
 նրանց եռանդով:»)

**ԳՐՈՒՄ ԶՈՐՐՈՐԴ
 ՀՈՒՆԵԱՐՎԱՅԻՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ XIX դարի ՊԱՐՍԻՑ ԱՐԶԱԿԻ
 ԼԵՃՎԱՌՃԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԸ**

XIX դարի պարսից գրական լեզվի և ոճի պարզեցման գործընթացին մեծա-
 պես նպաստեց հուշագրային գրականության ի հայտ գալը: «Մ. Բահարը կար-
 ծում էր, որ պարսից գրականության լեզվի նորացման համար, առաջին հերթին,
 հարկապարհ է վերակենդանացնել Ռուդաքիի, Սաադիի և այլոց դասական պարզ
 ոճը»:

Կառուցվածքային և լեզվաոճական առանձնահատկությունների առումով
 ուշագրավ է, որ սաֆար-նամեների հեղինակներից շատերը արձակ շարադրան-
 քը միջարկում են չափածո հատվածներով: Պարսից դասական արձակի այս
 ավակնորակը՝ սաջը, որի լավագույն և կատարյալ օրինակները Սաադիի
 «Գոլեսթանը» և Ջամիի «Բահարեթթանը» են, XIX դարի սկզբին ևս պահպանել
 էր իր աներկբայելի ազդեցությունը:

Գրական ոճի ձևավորման խնդրում կարևոր էր նաև նախադասությունների
 շարահյուսական կառուցվածքը, որը որքան ընդհանրական, նույնքան անհա-
 տական կիրառածներ ուներ: Սաֆար-նամեներում հաճախ են հանդիպում
 շրջադասությունը (ինվերսիան), կրկնությունը և կրկնավոր բարդությունը,
 ինչպես նաև նախադասությունների ծավալայնությունը, դերբայական դարձ-
 վածքների առատ կիրառումը և այլն: Վերը նշված իրողությունները քննարկվում
 և հավաստվում են սաֆար-նամեններից բերված բազմաթիվ օրինակներով:

Սաֆար-նամենների լեզվական առանձնահատկությունները, դրանցում գոր-
 ժանական նորաբանությունները նշանակալի դեր խաղացին պարսից լեզվի,
 մասնավորապես գեղարվեստական արձակի բառապաշարի հարստացման
 գործում: Տվյալ պարագայում ևս լեզվի հարստացման աղբյուրներից մեկը
 օտար լեզուներից կատարված փոխառություններն էին: Օտարալեզու
 բառապաշարը լեզվի մեջ թափանցում է տարբեր ճանապարհներով. XIX
 դարում պարսից գրական լեզվի համար դրանցից մեկը ուղեգրությունները
 դարձան:

Ե Զ Ր Վ Կ Ա Ց ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն Ե Ր

XIX դարի պարսից հուշագրային գրականության համակողմանի ուսումնա-
 սիրությունը թույլ է տալիս հանգել հետևյալ եզրակացություններին.

1. Սաֆար-նամեն (ուղեգրությունը) սկզբնական շրջանում (XI դ.) աշխարհա-
 գրական, ազգագրական, գիտական բնույթ ուներ և առավելապես տարբեր
 տարածություններում կատարված ճանապարհորդություններ պատկերող
 ստեղծագործություն էր: Հետագա զարգացումներում ժանրը ստանում է առա-
 վելապես սոցիալ-փիլիսոփայական, հոգեբանական, վիպական բնութագրերի,
 պահպանելով անկարկայնությունը, իրական արժանահավատությունը, պա-
 տուրը գանձազան դրվագներով ընդմիջարկելու միտումը:

2. Պարսից գրականության մեջ հուշագրային ժանրն ավելի հիմնավոր
 զարգացում է ստացել XIX դարում՝ ճամփորդական օրագրերի և ուղեգրության
 ենթաժանրերով: Ընդ որում, ճամփորդական օրագիրը, որպես ամենապարզ
 ձևերից մեկը, դարձել է ուղեգրական գրականության այն տարատեսակներից,
 որ ամբողջովին համապատասխանում էր դարաշրջանի հասարակական ու
 գրական պահանջներին:

3. «Գրական վերադարձի» ժամանակաշրջանի ավարտին, Իրանի սահմա-
 նադրական շարժման ընթացքում, հուշագրային-ուսուցողական գրականու-
 թյունը դառնում է ժամանակի սոցիալ-քաղաքական առաջադեմ գաղափարների
 արտահայտիչը:

4. XIX դարի պարսից գրականության զարգացման հիմնական ուղին բնո-

51 Լույս տեղում:
 52 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 107-111:
 53 Լույս տեղում, էջ 58:
 54 Լույս տեղում, էջ 57:
 55 Ջար (հն.)՝ չափման միավոր, հավասար է 104 սմ, խոսակցական լեզվում՝ մեկ
 մետր:
 56 ص. محمد علی بن محمدرضا میاح، سفرنامه حاج میاح به فرنگ، تهران، 2000/1378،
 57 Լույս տեղում, էջ 379:

58 Шехоян Л. Иранские литераторы о проблеме обновления персидской литературы. Լրաբեր
 հասարակական գիտությունների, Ե., 1966, թիվ 12, էջ 71:

րոշվում է ավանդական ձևերի դանդաղ անկումով և այդ գրականության համար նոր իրապայտական հոսանքների սկզբնավորումով: Բովանդակային, լեզվաարտահայտչական նոր որակներ ձեռք բերող գրականությունն առավել լայն տարածման հնարավորություն ստացավ, ինչն ազդարարում էր պալատական գրականության վերջը:

5. XIX դարում պարսկական հուշագրության լայն տարածումը պայմանավորված էր պատմական, հասարակական-քաղաքական, տնտեսական, գիտական ու մշակութային նախադրյալներով, ինչպես նաև նոր շրջանի համաշխարհային գրականության մեջ (անգլիական, ֆրանսիական, ռուսական) մեծ նուրային ժանրերի աննախադեպ զարգացումներով:

6. Պարսից հուշագրային գրականության ենթաժանրերը՝ ուղեգրություններն ու ճամփորդական օրագրերը, կարևոր փուլ էին վավերագրական գրականությունից գեղարվեստականին անցման գործընթացներում: Հուշագրությունը, որպես նախալուսավորական գրականություն, հիմնախող դառնալով պարսից գեղարվեստական արձակի հետագա զարգացման համար: Թերևս անգերագնահատելի է այս ժանրի նշանակությունը պարսից արձակի և, ընդհանրապես, գրական լեզվի պարզեցման գործում:

7. Ձևերի բազմազանությամբ հանդերձ, XIX դարի պարսից սաֆար-նամեններում կազմավորվում է ժանրային հատկանիշների որոշակի համակարգ: Հատկանշական է, որ ի տարբերություն այլ գրականությունների տվյալ ժամանակահատվածի պարսկական ուղեգրությունները զուրկ են հեղինակային անհատականության դրսևորումներից:

8. Հատկանշական է, որ խնդրո առարկա ստեղծագործություններում զգալի էր գեղարվեստական արտահայտչականության պակասը, ինչի պատճառը դրանց հեղինակների (ուսանողներ, դեսպաններ, առևտրականներ) գրական անփորձությունն էր: Նրանք անհատներ էին, ովքեր ձգտում էին իրենց տեսած նոր կյանքի դրական օրինակներին հաղորդ դարձնել իրենց այն հայրենակիցներին, որոնց ձեռքում էին երկրի կառավարման լծակները: Դա ինքնին, հաճախ առանց բացահայտ նպատակադրման լուսավորական, բարենորոգչական խնդիրների արծարծումներ էր բերում:

9. Որպես տեղեկատվական արժեք պարսից հուշագրային գրականությունը մեծապես գնահատելի է նաև հայագիտության տեսանկյունից: Պարսիկ հեղինակների ուղեգրությունները բազմազան տեղեկություններ են պարունակում Հայաստանի և հայերի մասին: Որպես անկողմնակալ տեղեկատվական աղբյուր պարսիկ հեղինակների սաֆար-նամեններն անգնահատելի սկզբնաղբյուր են պատմական Հայաստանի տարբեր ժամանակաշրջանների կյանքի ու կացության վերաբերյալ: Հաճախ այդ երկերը տրամադրում են որևէ այլ աղբյուրում չլկայված տեղեկություններ, որոնք նոր տեսանկյունից են իմաստավորում հայոց ազգագրական հայտնի իրողությունները:

10. Փաստագրական տվյալների աղբյուր լինելուց և տեղեկատվական ու ճանաչողական ծանրակշիռ արժեքներ կրելուց գալով, հուշագրային գրականությունն օժտված էր գեղարվեստական գրականության որոշ բնութագրիչներով: Ուղեգրությունները ժանրային յուրահատկություններից գալով, նոր շրջանի պարսից խոսքարվեստում ունեին գործառնական նշանակություն: Թեմատիկ բազմազանությունը և բովանդակային լայն ընդգրկումը հիմք են տալիս ուղեգրությունները փաստա-գեղարվեստական, սինկրետիկ բնույթի այս ժանրի ստեղծագործությունները XIX դարի պարսից գրականության, մասնավորապես արձակի, եական ձեռքբերումներից մեկը համարել:

ԱՏԵՆՆԻՍՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՅՈՎ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԾ ՀՈՂԱԾՆԵՐ

1. Նասիր-խոսրովի «Սաֆար-նամեն» որպես միջնադարյան պարսից մեծուարային գրականության հուշարձան, Բանբեր Երևանի համալսարանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2010, էջ 24-31:

2. Խաղանի Շիրվանին որպես պարսկական գրականության ուղեգրական ժանրի ավանդույթի շարունակող, Բանբեր Երևանի համալսարանի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2011, էջ 14-20:

3. Պարսից արձակի լեզվի պարզեցման միտումների դրսևորումները XIX դարի սկզբի ուղեգրություններում, «Իրան նամե», Արևելագիտական հանդես, 3. 42-43, Երևան, 2010-2011, էջ 91-94:

4. Հայաստանը Նիզարիի «Սաֆար-նամե» պոեմում, сборник статей Российско-армянского (Славянского) университета, Ереван: изд. РАУ, 2013, стр. 170-177.

5. Օրագրերի ենթաժանրը XIX դարի Իրանի մեծուարային գրականության մեջ, «ԿԱՆԹԵՂ» գիտական հոդվածների ժողովածու, 3. 4 /57/, Երևան, «Ասողիկ» հրատ., 2013, էջ 27-39:

6. Армения в путевых записках и дневниках персидских путешественников. Сборник статей Российско-армянского (Славянского) университета. Ереван: изд. РАУ, 2014, стр. 287-294.

МАРТИРОСЯН АРМИНЕ АШОТОВНА
ПЕРСИДСКАЯ МЕМУАРНАЯ ЛИТЕРАТУРА XIX ВЕКА

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.07 "Зарубежная литература"
Защита состоится 27 марта 2015 г. в 12:30 на заседании специализированного совета 003 по "Армянской и зарубежной литературе" ВАК РА при Институте литературы имени М. Абегамяна НАН РА. Адрес: г. Ереван, ул. Г. Лусаворича 15.

РЕЗЮМЕ

Данное исследование посвящено критическому анализу персидской мемуарной литературы XIX века. В диссертации рассматриваются исторические и социальные предпосылки создания мемуарных произведений на фоне литературного процесса, структура, жанровые особенности, а также влияние этих произведений на дальнейшее развитие персидской литературы XIX-XX вв. Отмечается их важная роль в деле становления и дальнейшего развития прозаических жанров в новой и новейшей персидской литературе, подчеркивается немаловажное значение произведений данного жанра в процессе упрощения и обогащения языка литературного произведения и внедрении в него элементов разговорного языка. Документальная составляющая мемуарных произведений позволяет рассматривать их и как источник объективной информации для армяноведения. Ценность данных произведений состоит в том, что объективную информацию об Армении и армянах мы находим не в трудах армянских историков, а на страницах мемуарных произведений персидских авторов-путешественников (Насир-Хосров, Салех Ширази, Мозафар-ад-дин шах и другие).

Предметом исследования являются специфика развития персидской мемуарной литературы, а также ее жанровые особенности, тематика, структура и язык.

Материалом данного исследования являются путевые дневники и записки XIX века.

Целью исследования является рассмотрение вопросов этимологии и развития поджанров персидской мемуарной литературы - путевых записок и дневников.

Актуальность диссертации обусловлена малоизученностью данного жанра, а также возросшим в последнее время интересом к этим произведениям с целью восполнения пробела в истории персидской литературы.

Практическая ценность исследования состоит в возможности использования ее результатов в практических курсах по новой и новейшей истории персидской литературы, а также для рассмотрения некоторых вопросов истории армянского народа.

Диссертация состоит из введения, четырех глав и подглав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы исследования, характеризуется степень разработанности исследуемой проблемы, определяются задачи, цели, объекты и предметы исследования, раскрываются выносимые на защиту положения.

Первая глава "Социально-политические изменения в Иране второй половины XIX века и развитие мемуарной литературы" посвящена рассмотрению исторических и социально-политических предпосылок, способствующих возрождению некогда зародившегося, но в силу некоторых исторических причин оставшегося в зародышевом состоянии, жанра путевых дневников и заметок - сафар-наме (сафар (перс.) - путешествие, наме - письмо, записка).

Вторая глава "Традиция мемуарных жанров в персидской классической литературе" состоит из двух подглав: "Зарождение мемуарной литературы в классической прозе" и "Армения в персидской путевой литературе классического периода". В первой подглаве рассматривается вопрос зарождения жанра сафар-наме в классический период персидской литературы. Подробно исследуется прозаическое произведение известного писателя, философа и теолога XI века Насира-Хосрова "Сафар-наме", а также схожие по жанру, однако написанные в поэтической форме произведения поэтов Хагани Ширвани "Тохфат аль-Эрагейн"

("Подарок двух Ираков") и Низари Кухистани "Сафар-наме". Во второй подглаве рассматривается вопрос отображения Армении в персидских дневниках путешествий классического периода.

Третья глава "Мемуарные жанры в персидской прозе XIX века" состоит из трех подглав: "Поджанр дневников путешествий", "Поджанр путевых записок" и "Армения и армяне в мемуарных произведениях Ирана XIX века".

В первой подглаве исследуются произведения поджанра дневников путешествий ("Дневник путешествий Салеха Ширази", "Дневники путешествий Насер-ад-дин шаха в Европу" и "Благословенный дневник Мозафар-ад-дин шаха"). Следует отметить, что произведения, объединенные в группу дневников путешествий, обладают наибольшими признаками жанра дневников, не исключая наличия в них элементов других поджанров мемуарной литературы.

Цель поездки, как правило, предопределяет круг интересов авторов сафар-наме. Исходя из этого многие авторы описывают образовательную, управленческую, судебную системы и экономическое устройство посещаемых стран. Данные произведения могли служить своеобразной энциклопедией зарубежных стран для рядовых иранцев. Дневники путешествий шахов Каджарской династии - самые известные из произведений данного жанра. Следует отметить, что описания в данных произведениях отличаются от всех остальных тем, что касаются больше повседневной жизни королевских особ, нежели описанию тех стран, где они путешествовали. Внимание шахов привлекают только события и реальности, вызывающие их удивление и восхищение (приемы, дворцы, развлечения, подарки и т.д.).

Во второй подглаве исследуются путевые заметки и записки, созданные во время путешествий по Европе как царских особ, так и частных лиц (Абу Талех Хан Исфакхани, Хадж Сиах, Пир Заде, Фарох Хан од-Доуле и т.д.). Отметим, что официальные лица, путешествующие по государственным делам, были ограничены цензурой и своим положением, что не давало им возможность свободно выражать свои мысли. С этой точки зрения частные лица были более свободны в выражении своих взглядов, в их произведениях ими поднимались вопросы просветительства, реформ в сфере управления, судебной, образовательной системах и т.д.

Третья подглава посвящена изучению сафар-наме с точки зрения армяноведения в качестве объективного исторического источника XIX века. Рассматриваются сафар-наме просеживших по Армении авторов, приводятся отрывки, описывающие как населенные пункты исторической Армении, так и представляющие данные об армянах, проживающих за границей.

В четвертой главе "Мемуарная литература и лингвостилистические изменения персидской прозы XIX века" обсуждаются языковые и стилистические изменения в персидской литературной прозе XIX века, которые нашли свои проявления в произведениях мемуарной литературы. Проводится обстоятельный лингвостилистический анализ текстов сафар-наме, констатируются некоторые общие языковые особенности, впервые появившиеся именно в данных произведениях. Отмечается, что язык сафар-наме намного проще и понятней языка литературных произведений классического периода. Определяются средства выражения, которые посредством этих произведений проникли в персидскую литературу и способствовали ее обновлению и обогащению путем использования разговорной и иноязычной лексики. Однако, многим произведениям не удалось полностью освободиться от влияния литературного языка классического периода, что выражается в наличии больших сложных предложений, сравнительных оборотов, метафор и саджа.

В заключении обобщены итоги исследования.

ARMINE ASHOT MARTIROSYAN

THE PERSIAN MEMORIAL LITERATURE IN XIX CENTURE

Dissertation for obtaining the degree of Candidate of Philology in the speciality 10.01.07
"Foreign Literature"

The defence of the thesis will take place on 27th of march, 2015, at 12:30, at a session of
003 specialised council of "Armenian and Foreign Literature" at the Institute of Literature
after M. Abeghyan, NAS RA. Address: 15 Grigor Lusavorich str., Yerevan.

SUMMARY

This study focuses on the critical analysis of the Persian memoir literature of the XIX century. The thesis discusses the historical and social conditions of creating memoir works against the background of the literary process, structure, genre features, as well as the impact of these works on the further development of Persian literature XIX-XX centuries. Their important role is noted in the establishment and further development of prose genres in modern and contemporary Persian literature, the great importance of works of this genre is emphasized in the process of simplifying the language of literary works and implementation in it the elements of spoken language. Documentary component of memoir works allows us to consider them as a source of objective information. The value and importance of these works for the Armenian-reference is that we find objective information about Armenia and Armenians not in the works of Armenian historians but in the pages of memoir works of Persian writer-travelers (Nasir Khosrow, Saleh Shirazi, Mozafar-ad-Din Shah).

The **subject** of the study are peculiarities of development of memoir literature, as well as genre features, themes, structure and the language of Safar Nameh.

Materials of this research are the travel diaries and the notes of the XIX century.

The **aim** of the research is to study the items of etymology and the development of subgenres of travel notes and diaries, which became the basis for the further development of memoir literature.

The **actuality** of the thesis is specified due to the byway of the genre, as well as recently increased interest to these works in order to fill the gap in the history of the study of Persian literature.

Scientific novelty consists in the comprehensive study of byway works of Persian memoir literature of the XIX century and the determination of their place and importance in Persian literature.

The **practical value** of the research is the ability to use its results in practical courses on modern and contemporary history of Persian literature, as well as to consider some aspects of the history of the Armenian people.

The thesis consists of an introduction, four chapters and sub-chapters, conclusion and bibliography.

The actuality of the research topic is raised in the introduction, also the degree of elaboration of the investigated problem is characterized, target object and subject is determined, tasks are formulated and source base of the research is analyzed.

The first chapter, "The socio-political change in Iran, the second half of the XIX century and the development of memoirs", is devoted to the historical and socio-political conditions that contribute to the revival of the once originated, but due to some historical reasons remained as it was, the genre of travel diaries and notes - Safar -Name (safir (pers.) - travel, name - a letter, note).

The second chapter, "The tradition of the memoir genre in Persian classical literature" consists of two sub-chapters: "The origin of memoir literature in classical prose" and "Armenia in Persian travel literature of the classical period". In the first subchapter is studied the question of origin of the genre Safar-name in the classical period of Persian literature. A detailed investigation of prose work of the famous writer,

philosopher and theologian of the XI century Nasir Khosrow "Safar-name" is done, as well as similar in genre, but written as a poem works of poets Khaqani "Tohfah al-Erageyn" ("Gift of the two Iraq") and Nizari Quhistani "Safar-name". In the second subchapter it is discussed the display of Armenia in Persian travel diaries of the classical period.

The third chapter, entitled "Memoir genre in Persian prose of the XIX century" consists of three subchapters.

In the first subchapter - "Subgenre of travel diaries" works of subgenre of travel diaries are studied ("Diary of travel Saleh Shirazi", "Travel Diaries Nasser ad-Din Shah in Europe" and "Blessed diary of Mozafar ad-Din Shah"). In the result of a comprehensive study of the Persian memoir works of the XIX century it became clear that they have the greatest signs of the diaries genre, not excluding the presence of elements of other subgenres in them. In these works it is described in details almost every day of the traveler with an indication of the exact date.

Purpose of travel determines the range of interests of the author Safar Nameh. On the basis of which many authors describe management, judicial, educational system and economical structure of the visited countries. These works could serve as a kind encyclopedia of foreign countries for ordinary Iranians. Travel diaries of Qajar shahs are the most famous works of this genre. It should be noted that the descriptions in the shah's diaries are more of everyday life of royals and all that is happening around them, rather than the description of the countries they visit. Their attention is drawn to only those events and reality achievements of culture and science, which cause their surprise and delight (receptions, palaces, entertainment, gifts, etc.).

In the second subchapter - "Sub-genre of travel notes", are explored travel notes and notes created during travels in Europe of royal personages as well as individuals (Abu Taleb Khan Isfahani, Haj Siah, Pir Zadeh, Farokh Khan od-Dowleh etc.). It should be noted that traveling on government business officials were limited censorship and their position, that did not give them the opportunity to express their thoughts freely. From this perspective, individuals were freer to express their views, and in their works they raised issues of enlightenment, governance reforms, judicial, educational systems, etc.

The third subchapter - "Armenia and Armenians in Iran memoir works of the XIX century", is devoted to the study of Safar-name in terms of Armenianology as an objective historical source of the XIX century. We consider the works of authors, passing through Armenia and explaining in details the settlements of historical Armenia, as well as data on the Armenians living abroad (in Georgia, Russia, England, etc.).

In the fourth chapter of "Memoirs and lingvo-stylistic changes of Persian prose of the XIX century" are discussed language and stylistic changes in the Persian literary prose of the XIX century, which have found their manifestation in the works of memoir literature. A thorough linguistic and stylistic analysis of texts of diaries and travel notes are conducted, some general lingvo-stylistic features are noted, that first appeared in safar-nameh. It is noted that the diaries and notes contributed to a significant simplification, updating and enriching the language of literary works, as well as a unique bridge to penetrate the elements of spoken language in a literary work. However, it should be noted that the memoir works, especially created in the beginning of the century, could not be completely free from the influence of the classical literary Persian language, which is expressed in the presence of large, complex sentences, comparative revolutions, metaphors and Pallas sand grouse.

The results of the Research are summed up in the **Conclusion**.